

STUDIES
OVER DE SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

VII

ONDER REDACTIE VAN

DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.

EN

DRS. J. F. R. PHILIPS

★

MAASTRICHT 1962

VOORWOORD

In dit zevende deel van onze "Studies" hebben wij speciaal aandacht gewijd aan het feit, dat het instituut een nieuw kantoorgebouw aan het O. L. Vrouweplein te Maastricht in gebruik heeft genomen. Bij deze gelegenheid werd de geschiedenis beschreven van dit huis en zijn bewoners in de voorafgaande eeuwen.

Met genoegen begroeten wij in dit Jaarboek een bijdrage van onze voorzitter, ir. C. E. P. M. Raedts, die zich reeds lange tijd bezig houdt met de geschiedenis van de mijnbouw. In het hierin opgenomen artikel behandelt hij de figuur van de Nederlandse geleerde, Goossen van Vreeswijk, die vooral bekendheid geniet vanwege zijn studies op mijnbouwkundig en metallurgisch gebied.

Het verheugt de redactie wederom een artikel over de agrarische geschiedenis van Limburg te kunnen opnemen, ditmaal van de hand van drs. Th. J. P. Verhagen, welke studie onder leiding van Prof. Verberne werd voorbereid en in 1949 werd uitgebracht als doctoraal-scriptie aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg.

Om soortgelijke studies te stimuleren werd een literatuur-overzicht opgenomen van werken en publicaties, welke van belang zijn voor de bestudering van de geschiedenis van de landbouw in Limburg.

Dit Jaarboek wordt wederom besloten met het Jaarverslag over 1961 van ons instituut.

De Redactie

I N H O U D S O P G A V E

Voorwoord van de Redactie	blz. 5
De oorsprong van ons huidig kantoor- gebouw: een greep uit de stadsgeschie- denis van Maastricht	blz. 9
Goossen van Vreeswijk, Een Neder- landse "Bergmeester" van grote be- tekenis, door ir. C. E. P. M. Raedts	blz. 41
De ontwikkeling van de landbouw in Limburg op organisatorisch gebied. door drs. Th. J. P. Verhagen	blz. 91
Bibliografie betreffende de land- bouwgeschiedenis van Limburg	blz. 121
Jaarverslag van het Sociaal Histo- risch Centrum voor Limburg over 1961	blz. 165

DE OORSPRONG VAN ONS HUIDIG KANTOORGEBOUW

Een greep in de stadsgeschiedenis
van Maastricht

Inleiding.

Sinds zijn oprichting is het Sociaal Historisch Centrum doorlopend geconfronteerd geweest met een geweldig ruimte-tekort. Per 1 augustus 1962 echter werd voor dit probleem een gelukkige oplossing gevonden, doordat een nieuwe kantoorruimte kon worden betrokken in het pand: O. L. Vrouweplein 4, Maastricht. Dit pand, dat door zijn ligging, indeling en grootte voor het doel van het instituut zeer wel bruikbaar is, kon dank zij de welwillende medewerking van het gemeentebestuur van Maastricht, voor de eerstkomende jaren van de gemeente worden gehuurd.

De bedoeling is evenwel, dat het Sociaal Historisch Centrum uiteindelijk zijn definitieve huisvesting krijgt in het gebouw van het tegenwoordige politiebureau op het Vrijthof, tesamen met Stadsarchief en -Bibliotheek van Maastricht en met de Openbare Leeszaal en -Bibliotheek. Het thans ter beschikking gekomen gebouw is bedoeld ter overbrugging van de overgangsfase, vooraleer deze plannen zijn verwezenlijkt.

Na een tijdrovende herindeling en nieuwe opberging van de diverse bibliotheek- en bronnenverzamelingen was medio september 1962 de reorganisatie zover gevorderd, dat de gewone werkzaamheden weer konden worden hervat. Door het Bestuur werd het gebouw op 27 september met het houden van een eerste vergadering onofficieel in gebruik gesteld.

Voor de toekomstige bezoekers is het wellicht dienstig de inrichting van het pand in het kort te beschrijven: Parterre vindt men terzijde van de brede

gang twee doorlopende kamers, welke zijn ingericht als vergader- en directiekamer; daarachter ligt een vertrek, bestemd voor het vervaardigen van bind- en reprowerk. Op de eerste verdieping is aan de voorzijde de werkruimte voor het personeel ondergebracht; daarnaast is een leeszaal ingericht voor de bezoekers, die ter plaatse de verzamelingen willen raadplegen; voorts zijn daar nog drie vertrekken in gebruik voor het opbergen van tijdschriften. Op de tweede verdieping zijn er, behalve de kantoorruimte voor de archivaris, drie vertrekken ingericht voor documentatie, statistiek en archief. De derde verdieping wordt bijna geheel in beslag genomen door de bibliotheek. Met deze vergrote ruimte is niet alleen bereikt, dat de interne werkzaamheden efficiënter kunnen worden uitgevoerd maar is ook, vooral voor de bezoekers, een doelmatige mogelijkheid geschapen om van de verzamelingen een beter profijt te trekken.

Bij gelegenheid van het betrekken van dit nieuwe kantoorgebouw leek het ons een goede gedachte iets nader uit te weiden over de geschiedenis van het pand en zijn vroegere bewoners en over de straat en buurt, waarin ons Centrum nu is gehuisvest.

De historische ligging.

Ons tegenwoordig gebouw, een statig herenhuis, is gelegen in het oudste stadsdeel van Maastricht, binnen de oude Romeinse nederzetting. De bewoning van deze buurt dateert reeds uit het begin van onze jaartelling. Het is bekend, dat de Romeinse weg van Tongeren naar Keulen te Maastricht de volgende loop had: Vrijthof, Breedestraat, Plankstraat en Eksterstraat, waarna men de Maas overstak. Door de Romeinen werden hier versterkingen aangelegd om de rivierovertocht te beveiligen, waaruit het Romeinse castellum ontstond. Bij deze Maasovergang ontwikkelde zich ook de eerste bewoning, hetgeen later leidde tot het ommuurde municipium der

derde eeuw. De invallen der Germaanse stammen en de plundering door de Noormannen hebben dit municipium en de later ontstane Frankische handelsnederzetting wel ten dele verwoest, maar het oude stratenbeeld bleef er in grote lijnen gehandhaafd. De twee elkaar loodrecht snijdende hoofdwegen - de structuurvorm van het oude castellum - vindt men nog terug in de tegenwoordige Grote Stokstraat enerzijds en de Plank- en Eksterstraat anderzijds(1). In de vroege Middeleeuwen was hier het stedelijk leven geconcentreerd en het belang van dit stadsbeeld spreekt voldoende uit de bouw van de O. L. Vrouwekerk in de loop van de elfde eeuw. Toen deze in de 14e eeuw tot kapittelkerk werd verheven, bouwde men er op korte afstand de Sint Nicolaaskerk naast. De bouw van een stenen Maasbrug, die in het laatste kwart van de 13e eeuw een zuidelijker rivierovergang verving, heeft waarschijnlijk nauwelijks afbreuk gedaan aan de ontwikkeling van dit stadsgedeelte.

Sinds de 17e eeuw waren met het toenemen van handel en welvaart de laatste middeleeuwse houten huizen vervangen door stenen gebouwen en verrezen voor en na een aantal monumentale patriciërshuizen, welke getuigden van de voornaamheid van deze woonbuurt. Grote, fraaie huizen met sierlijke en decoratieve natuurstenen gevels stonden langs de smalle straten aaneengerijd; de achter- en binnenterreinen waren ingenomen door tuinen en koetshuizen. Tot deze buurt behoorde ook de Plankstraat, welke langs de zijgevel van de Sint Nicolaaskerk doorliep tot aan de hoek van de Wolfstraat. Eerst toen de Sint Nicolaaskerk in 1837 buiten gebruik werd gesteld en het jaar daarop afgebroken, werd het O. L. Vrouweplein tot zijn tegenwoordige omvang vergroot. Sindsdien werd een gedeelte van de Plankstraat, en met name ook het huis, waarin het instituut thans is ondergebracht, bij het O. L. Vrouweplein gevoegd. Oude Maastrichtenaren spraken tot voor enkele jaren dan ook ter aanduiding van het bedoelde huis van "bie Marres in de Plaenkstraot"(2)

Een geschikt uitgangspunt om de vrij ingewikkelde historische situatie ter plaatse te bezien, biedt de bekende maquette van de stad Maastricht uit 1752, waarvan sinds kort wederom een aantal zeer overzichtelijke foto's zijn vervaardigd. (3). Op deze foto's - de maquette zelf bevindt zich in Parijs - kan men zien, dat de afgebeelde huizen van de Plankstraat en omgeving nogal afwijken van de bestaande bebouwing. Als wij daarbij vooral het oog houden op de toestand in de Plankstraat vanaf de hoek Wolfstraat tot en met de hoek Havenstraat - hetgeen ons hier in het bijzonder interesseert - dan zien wij, dat blijkens de maquette in het midden van de 18e eeuw er de volgende opstallen waren gesitueerd: Op de hoek Wolfstraat was een groot hoekhuis gelegen, dat in omvang ongeveer overeenkwam met de tegenwoordige panden O. L. Vrouweplein 1 en 2, welke ook thans als één geheel zijn opgetrokken. Daarnaast lagen twee kleinere huisjes met achterbouwtjes, op welke plaats thans het pand O. L. Vrouweplein 3 is gelegen. Dan volgde een lengtebouw, welke zich zeer diep uitstreckte met aan de voorkant een huis, waarvan het front naar de Plankstraat was gekeerd. Het is niet duidelijk of enkel het voorhuis tot woonhuis diende en de aansluitende achterbouw bestemd was tot magazijnen e. d. of dat deze bouw uit meerdere woonhuizen bestond. Naast dit lange gebouw lag een poort, die toegang gaf tot een geplaveide steeg, welke het achterliggende gebouw vanuit de Plankstraat bereikbaar maakte. De bovenbedoelde lengtebouw annex poort was gelegen ongeveer ter hoogte van het pand O. L. Vrouweplein 4, ter plaatse waar nu het instituut is gehuisvest. Rechts daarvan lag rond 1750 een ruim, slechts gedeeltelijk bebouwd, grondstuk, dat praktisch geheel ommuurd was. Een muur, die naast het poortgebouw begon liep door tot aan het einde van het perceel en boog vervolgens met een ongeveer rechte hoek af naar de Havenstraat. Binnen deze ommuring lag in de Plankstraat nog een betrekkelijk klein bouwsel, terwijl de hoek Plankstraat-Havenstraat in beslag

genomen werd door een dubbel hoekhuis, met het front naar de Plankstraat. Bij deze huizen bevond zich een grote tuin, die aan de zijde van de Plankstraat met een muur was afgescheiden. Men vindt derhalve in die tijd zowel in de Plankstraat als in de Havenstraat nog onbebouwde terreinen. Achter dit omheinde terrein was er in de Havenstraat een ingang met steeg, vooraleer de verdere bebouwing in die straat weer begon. Deze steeg stond in verbinding met het pad, dat via de poort in de Plankstraat toegang gaf tot de daarachter gelegen gebouwen. Beide mondden uit bij een pand met verdere aanhorigheden, dat wij langs andere weg als brouwerij zullen situeren (4).

Een globale omgrenzing van het gebied is hiermee aangegeven. Al geeft de maquette omtrent de aard van de bewoning geen exactheid, toch kan zij een goede indruk verschaffen van de omvang en de grootte der gebouwen (5). Men mag aannemen, dat deze het resultaat zijn geweest van een regelmatig ontwikkelingsproces.

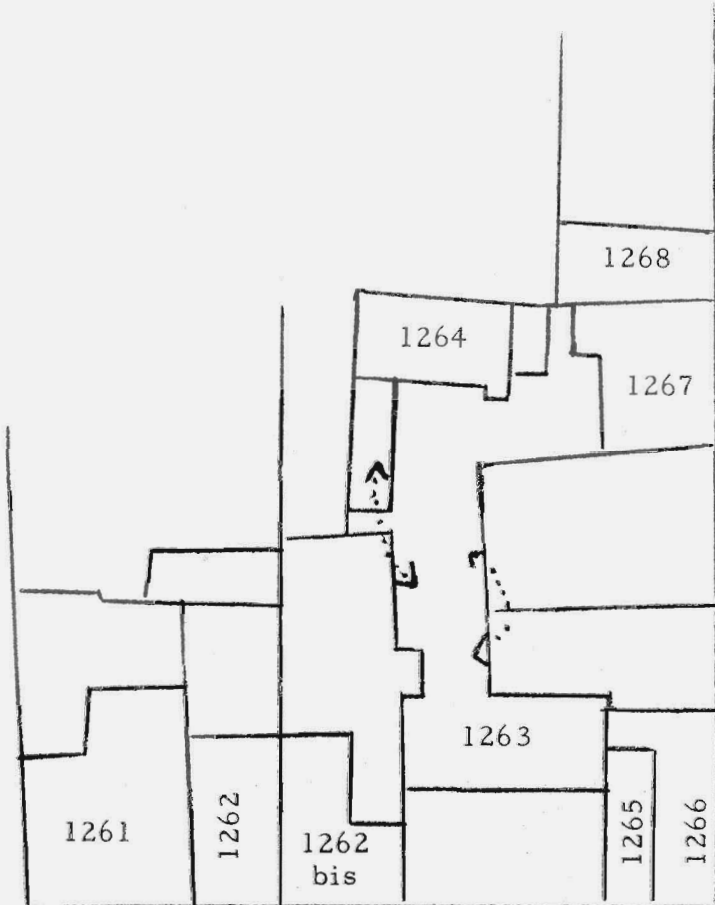
Een aantal interessante vragen blijven nog ter beantwoording over, waarbij de oorsprong van het ommuurde perceel en de vroegere functie van de beide verbindingswegen speciaal de aandacht vragen. Duidt dit ommuurde terrein op één oorspronkelijke eigenaar? Waren dit wellicht goederen van de Sint Nicolaaskerk of van het O. L. Vrouwe-Kapittel? Of had deze muur de bedoeling aan de openbare bestemming te onttrekken, wat aanvankelijk tot straat of plein had behoord, hetgeen de eigenaardige loop van beide "steenwegen" zou kunnen verklaren? Schuilt in deze laatste veronderstelling misschien iets van de oorsprong van de "Haeffstraat", d. i. half bebouwde straat?

Wij moeten helaas aan deze vragen voorbijgaan om ons niet te verliezen in het opsporen van een historische situatie, die het bestek van dit artikel te buiten gaat (6). Voor ons doel zullen wij de thans beschreven situering als uitgangspunt nemen om de veranderingen op te sporen, welke sinds de 18e eeuw

plaats hadden.

De bewoning in de 18e eeuw.

Een precieze omschrijving van de bewoners op het tijdstip, dat de maquette van Maastricht werd vervaardigd, is niet zonder meer te geven omdat er geen kadastrale kaarten met de namen van eigenaars en bewoners uit deze jaren bestaan. Na de invoering van het kadaster vindt men wel kaarten met genummerde percelen, waarvan de oudste leggers echter eerst dateren uit 1837. In dat jaar vindt men voor

elk kadastraal omschreven perceel de eigenaars vermeld. Dan worden voor de huizen in de Plankstraat - te beginnen vanaf de hoek Wolfstraat, van links naar rechts - de volgende eigenaars genoemd: Servaas Dominicus Vancauberg, winkelier, Joseph Binvignat, orgelmaker, Michael Marres, brouwer en brander (twee naast elkander gelegen percelen), de Kerkfabriek van Sint Nicolaas en Alexander Joseph Chapuis, heelmeeester. De percelen van deze eigenaars waren genummerd van 1261 tot en met 1266 (7).

Ter verduidelijking gaven wij hiervoren een plattegrond, opgemaakt naar gegevens van een kadastrale kaart uit de jaren rond 1825, aanwezig op het Stadsarchief te Maastricht. Dit kaartje zal ook goede diensten bewijzen bij onze volgende uiteenzettingen omtrent de oorsprong en ontwikkeling van deze huizen.

Aansluitend bij deze opgave hebben wij ter vergelijking nog de beschikking over twee registers van bewoners per straat. Het eerste is een bevolkings-telling uit het politie-archief van het jaar 1820. Dit register noemt onder de bewoners van de Plankstraat niet het hoekhuis, omdat dit huis een ingang had in de Wolfstraat. In de Plankstraat worden als bewoners vermeld: Binvignat, orgelmaker, Johannes Petrus Nijpels, bierbrouwer, vervolgens de boekbindersgezel Jongen en op de hoek Havenstraat de kleermaker Dujardin. (8). De tweede telling is uit de Franse tijd (1803) en geeft voor dezelfde panden de volgende bewoners: J. Binvignat, vendeur d'eau de vie, (waarschijnlijk een vergissing omdat Binvignat altijd orgelmaker is geweest), N. Nijpels, brasseur, L. Borgé, ouvrier en F. Meyers, aubergiste. (9). Deze Franse lijst geeft niet enkel de bewoners, maar ook de eigenaars van de betreffende panden. Het blijkt, dat Binvignat en Nijpels hun huis in eigendom bezaten, maar dat Borgé en Meyers huurders waren en dat deze panden toebehoorden aan Lebens en de heelmeeester Chapuis. Volledigheids-halve vermelden wij, dat het hoekhuis op de Wolf-

straat, dat van oudsher één geheel vormde met het tegenwoordige pand O.L. Vrouweplein 2, in 1803 bewoond werd door de kruidenier J. Nijpels-Swinnen, met als eigenaresse de weduwe Swinnen, en in 1820 bewoond was door een zekere Petrus Batta, van beroep muzikant.

Indien wij de staat van de bewoners uit deze jaren vergelijken met de situatie, zoals we deze beschreven voor het midden van de 18e eeuw, dan vallen onmiddellijk enige verschillen in het oog. Blijkbaar hebben er in de loop van die halve eeuw belangrijke verschuivingen plaats gehad in de bebouwing. Zo kan men constateren, dat de twee oorspronkelijke huizen, die naast het hoekhuis op de Wolfstraat waren gelegen, tot één huis waren samengevoegd. Een vergelijking van de maquette met de kadastrale kaart noopt ons tot de veronderstelling, dat ook in de vorm van het hoekhuis Havenstraat een verandering is aangebracht. Bij een verbreding van de Havenstraat is dit hoekhuis waarschijnlijk verkleind. Een laatste vraagpunt is nog de kadastrale nummering 1262 bis, welke er op zou kunnen wijzen, dat dit perceel - het huis van brouwer Nijpels en later van Marres - oorspronkelijk met het pand Binvignat één perceel heeft uitgemaakt. Hierover hebben wij geen uitsluitsel kunnen krijgen. Wel is zeker, dat in het midden van de 18e eeuw dit pand reeds onafhankelijk bewoond was.

In de eerste decennia van de vorige eeuw hadden derhalve reeds verschillende mutaties in de bewoning plaats. Wij mogen veilig aannemen, dat ook voordien tal van wisselingen optraden. Tellingslijsten uit vroegere jaren zijn echter niet voorhanden, zodat wij op indirecte bronnen aangewezen zijn, met name op de notariële akten en gichtregisters. Deze geven inderdaad bruikbare aanwijzingen, omdat ter situering van een huis steeds wordt gesproken van "reinende aan" of van "reygenoten", waarmee dan aangeduid worden de eigenaars van de aangrenzende percelen. Dank zij deze bronnen heb-

ben wij de bewoning van de Plankstraat tot ver in de 18e eeuw kunnen volgen.

Grondslag van onze nasporingen naar de bewoners van het huis in de Plankstraat wordt gevormd door een acte van 2 november 1764, verleden ten overstaan van notaris P. Frederix (10), waarbij de weduwe van Joannes Petrus Paulissen, geboren Judith Damen verschillende harer eigendommen bij testament vermaakte aan haar dochter, Maria Margaretha Paulissen, die gehuwd was met Nicolaes Nijpels. In haar laatste wil verklaarde de erflaatster, "dat het haare serieuze intentie was, dat haere dochter.... naar haarer testatrice dood in vollen eigendom sal hebben het huys met annexe brouwerie en verdere dependenties van dien, gelegen in de Planckstraet, genaamt Sint Nicolaes Panhuys.....".

Deze weduwe Paulissen had de brouwerij van haar man voortgezet toen deze in 1745 was overleden. Zelf stierf zij in 1765 (11), twee jaar nadat zij de brouwerij cum annexis vermaakt had aan haar dochter Maria Margaretha. Deze was twee jaar tevoren getrouwd met Nicolaas Nijpels en wel op 22 oktober 1764 (12). Twee weken later, op 2 november van dat jaar, ontbood de weduwe Paulissen de notaris om haar testament te maken. Wat ons in deze acte vooral opvalt is de benaming van de brouwerij als Sint Nicolaes Panhuys. Dit zou op een andere dan zuiver particuliere oorsprong van het bedrijf kunnen duiden. Deze moet dan uit vroeger jaren dateren, want in de 18e eeuw was de brouwerij gedurende vele jaren onafgebroken in bezit van de familie Paulissen. Uit genoemde acte blijkt, dat Joannes Petrus Paulissen en Judith Damen sedert hun huwelijk op 20 oktober 1727 (13) de brouwerij exploiteerden. In het "Journaal betreffende de Brouwers", 1736-1737, (14) vinden wij Paulissen regelmatig vermeld. Hij behoorde toen niet tot de grootste brouwers, want door hem werd hoogstens één keer per maand gebrouwen, terwijl middelgrote brouwers tot twee en de grootste tot 4 à 5 brouwsels per maand kwamen (15).

Voor 1727 raken wij het spoor min of meer bijster.

De brouwerij is niet afkomstig van de kant van de familie Paulissen, want Jannes Petrus was afkomstig van Berneau, waar hij op 24 januari 1692 gedoopt werd. (16). Hij heeft zich eerst later in Maastricht gevestigd. Toen bestond de brouwerij "het Sint Nicolaes Panhuys reeds, zodat hij niet de oprichter geweest is. Immers in een acte, gepasseerd voor notaris Bodson op 18 juli 1698 wordt het Sint Nicolaes Panhuys reeds als "reygenoot" genoemd. (17)

Aanvankelijk waren wij geneigd te veronderstellen, dat deze brouwerij het panhuys van de Sint Nicolaesparochie geweest is, zoals ook de kapittelheren van Sint Servaas een Sint Servaas panhuys bezaten, een brouwerij, die gelegen was tussen het Vrijthof en de oude Tweebergerpoort. (18). Indien men een parallel zoekt, zou deze brouwerij dan echter het panhuys van O. L. Vrouw moeten heten, als deze viel onder het O. L. Vrouwe-kapittel. Wij zijn daarom meer geneigd om aan een plaatsaanduiding te denken, namelijk de brouwerij, gelegen bij de Sint Nicolaaskerk. In dat geval is de brouwerij van minder oude datum dan anders het geval zou moeten zijn. In oudere vermeldingen wordt de naam ook niet aangetroffen en in de bekende lijst van Maastrichtse brouwerijen uit het jaar 1579 komt zij evenmin voor. (19). Van de daar genoemde 38 brouwerijen zijn er later een aantal verdwenen. In de eerste helft van de 17e eeuw werden een aantal nieuwe bedrijven opgericht, hetgeen blijkt uit het kasboek van de mout- en korenwaag uit 1649-1650. (20) In dit kasboek worden de namen van 107 personen genoemd, die met de waag in transactie stonden. Daarvan waren er echter maar een beperkt aantal brouwers van beroep. Onder deze namen vindt men niet het Sint Nicolaes Panhuys. Wel wordt als een van de grotere brouwers een zekere Adam Damen genoemd. Mogelijk is dit een voorvader van Judith Damen maar hierover konden wij geen uitsluitsel verkrijgen. Wel menen wij te mogen aannemen - gezien de vrij hechte familierelaties tussen de brouwers van die tijd - dat het Sint Nicolaes Panhuys

door de familie Damen is gesticht en dat de brouwerij zodoende in bezit kwam van Judith Damen en haar man Joannes Petrus Paulissen. Het bedrijf moet dan gesticht zijn in de jaren tussen 1650 en 1698, dus in de tweede helft van de 17e eeuw. Het thans nog bestaande gebouw, waarin nog enkele 17e eeuwse kruisvensters in glas in lood, wettigt inderdaad deze veronderstelling.

Waar dit Sint Nicolaes Panhuys precies gelegen was, kunnen wij uit het testament van de weduwe Paulissen niet opmaken. Uit een latere acte weten we echter, dat dit het pand is, dat op onze tekening staat aangeduid met het kadastrale nummer 1264.(21) Het is niet onwaarschijnlijk, dat dit pand tegelijk als woonhuis diende, hetgeen veelvuldig voorkwam. In de 18e eeuw schijnt brouwer Paulissen echter apart te zijn gaan wonen in het huis, dat op de maquette het dieper gelegen gedeelte vormt van de lengtebouw in de Plankstraat. Omdat het voorhuis mogelijk toen nog deel uitmaakte van het perceel 1262, zal dit achtergedeelte wel afzonderlijk opgetrokken zijn. Eerst later heeft men het huis aan de straatzijde met het daarachter gelegen gebouw verenigd. Waarschijnlijk valt dit ongeveer samen met het tijdstip, dat de dochter Maria Margaretha Paulissen in het huwelijk trad met Nicolaas Nijpels.

Zeker is, dat na de dood van Joannes Petrus Paulissen de zaken een behoorlijke uitbreiding hebben ondergaan. Dit wordt bevestigd in het genoemde testament van de weduwe Paulissen, waarin zij verklaart "tot het maaken van voors. huys en brouwerie ten faveure van haare meergenoemde dochter bewogen te zijn, doordien deselve eene reeks van jaaren haar trouwelijck als eene brave en zorgvuldige dogter soo in de huishouding als in de hantering van brouwerse sedert de dood van haaren vader zaliger nu omtrent de twintig jaaren overleden dusdanig heeft geassisteerd, dat zij testatrice daarmede niet alleen genoeg genomen, maar ook dat aan de goede oppassing, hulp, sorgen en beleid van deze even genoemde dogter moet toegeschreven of

geattribueert worden een groot gedeelte van de progressie of voorspoed, die de testatrice heeft gedaan gedurende haren weduwlijcken staat". Dit is des te opmerkelijker, omdat in de tweede helft van de 18e eeuw de bierproduktie terugliep. De brouwnijverheid was van oudsher in Maastricht een van de belangrijkste bedrijfstakken. Aan de reeds genoemde studie van Ir. Bauduin (22) ontleen wij, dat de produktie in 1736 niet minder dan 60.000 vaten van gemiddeld 120 liter bedroeg, een omzet derhalve van 72.000 hl of een gemiddeld verbruik per hoofd van de bevolking van ruim 400 liter per jaar. In latere decennia werd het brouwersvak minder winstgevend, hetgeen verschillende oorzaken had en vooral verband hield met het oplopen van de graanprijzen en met de opkomst van de koffie en thee. Blijkbaar heeft de brouwerij van de weduwe Paulissen de weerslag van deze teruggang nauwelijks bemerkt. Wij zien n.l. dat er enige veranderingen plaats hadden, die wij al gedeeltelijk noemden. Op een vooruitgang duidt de vereniging van de achterbouw met het voorhuis aan de Plankstraat. Voorts werd nog een klein huis van de Plankstraat, dat tijdens een vorige periode als koetshuis diende, bij de andere eigendommen getrokken. Dit is een deel van het tegenwoordige pand Plankstraat 20, op onze kaart aangeduid als het kadastrale perceel 1263. Op de voorlopige monumentenlijst is dit aangegeven als koetspoort met gebroken kap, bouwtijd 18e eeuw. Mogelijk heeft deze aanduiding echter alleen betrekking op de poort behorend bij het pand O. L. Vrouweplein 4 en vroeger als afzonderlijk nr 5 aangeduid (23).

Een indruk van de eigendommen, welke Nicolaas Nijpels bezat, geeft een acte uit 1805, waarbij hij aan zijn zoon Jan Piter verkocht: (24)

"une maison avec jardin, brasserie et dépendances, y compris la petite maison à côté, qui s'y trouve maintenant annexée, sise en cette ville, rue de planches, joignant d'un côté au sieur Binvignat et de l'autre à Elisabeth Borgé et faisant face à l'église de Saint Nicolas". Interessant is te zien, hoe de

brouwerij in deze acte wordt omschreven: "La brasserie se compose d'un chaudron, de deux cuves, deux refroidissoires, une pompe et les menus ustensiles". Deze Jan Piter Nijpels, gehuwd met Anna Elisabeth Swinnen (25) zette dus blijkbaar de brouwerij van zijn vader voort. Vermoedelijk was hij al eerder in de zaken betrokken, voordat zijn vader door verkoop de eigendommen aan hem overdroeg. De vader, Nicolaas Nijpels, die na de dood van zijn echtgenote Maria Margaretha Paulissen in 1793 voor de tweede maal in het huwelijk trad met Agatha Bastiaens, sleet zijn laatste jaren Achter het Vleeshuis. (26). Jan Piter Nijpels heeft tussen 1805 en 1825 het pand laten bouwen, dat op onze tekening vermeld is onder kadastraal nummer 1267. Dit pand werd door hem ingericht als jenever- en brandewijnstokerij. (27). Dit was geen ongewone combinatie. Er waren veel brouwers in die jaren, die tegelijk ook een branderij en stokerij bezaten. Vooral in de Franse tijd maakte de hier gestookte jenever en brandewijn veel opgang, toen men van de Hollandse markt (Schiedam) was afgesneden. (28).

Wie bewoonden er nu de aangrenzende panden in de Plankstraat? Enige summiere aantekeningen omtrent de andere bewoners hebben wij kunnen verzamelen, waarvan de oudste betrekking hebben op de huizen, gelegen op de hoek van de Havenstraat. Deze huizen, op de tekening vermeld onder de kadastrale nummers 1265 en 1266, behoorden op het einde van de 17e eeuw aan Pieter Haenen en zijn vrouw Johanna Dresen. Bij een minnelijke schikking in 1692 (29) kwam het perceel 1266 aan Peter Haenen en Johan Nijpels, echtgenoot van Geertrud Haenen, ieder voor de helft. Het perceel 1265 kwam bij deze scheiding aan Jan Klockers, in huwelijk met Catharina Haenen. In 1698 verkocht Jan Klockers, de goudsmid, dit huis aan Leonardus Strouven, kapelaan van O. L. Vrouw. (30). Deze Strouven overleed in 1723 als onderpastoor van de Sint Nico-

laas. (31). Waarschijnlijk was hij toen nog in hetzelfde huis woonachtig. Langs deze weg is het pand mogelijk in handen gekomen van de kerkfabriek van Sint Nicolaas, die in 1837 eigenares was. (32). Opgemerkt moet echter worden, dat in 1803 een zekere Lebens als "receveur" wordt genoemd, hetgeen er op kan wijzen, dat deze mogelijk eigenaar van het pand was, mogelijk echter ook alleen slechts de huurpenningen ontving. (33) Deze bewoonde het huis niet zelf, want in dat jaar was het al verhuurd. Het hoekhuis behoorde in 1803 toe aan de heelmeeester Alexander Joseph Chapuis, geboortig uit Verviers, die in 1782 burger van de stad was geworden en op 16 september van dat jaar in het chirurgijnsgilde was opgenomen. (34). Aanvankelijk heeft Chapuis zelf dit hoekhuis bewoond; later - in elk geval vóór 1820 - ging hij in de Wolfstraat wonen en werd het huis verhuurd. (35). De oorsprong van het huis op de hoek van de Wolfstraat hebben wij niet kunnen opsporen. In 1803 was dit pand eigendom van de weduwe Swinnen. Zij woonde sedert 1770 in de stad en was waarschijnlijk sinds dat jaar eigenaresse van het pand. In de Franse tijd woonde er behalve de weduwe Swinnen haar schoonzoon, de kruidenier J. Nijpels, die gehuwd was met de dochter, Anna Swinnen. In 1820 was het pand verhuurd aan Petrus Batta, een muzikant en de familie Petrus Servaes Musch, terwijl in 1837 de kruidenier Servaes Dominicus Vancauberg als eigenaar wordt opgegeven. (36).

Het hiernaast gelegen huis, op onze kaart aangeduid onder het kadastrale nummer 1262, was omstreeks het midden van de 18e eeuw bewoond door Johannus Houtappel en zijn vrouw Maria Agnes Hantsen. (37). In het laatst van de 18e eeuw was hun zoon Lambert Houtappel, orgelbouwer van beroep, hoofdbewoner van het pand. Deze had zich in 1769 geassocieerd met de jonge Fransman Joseph Binignat, in 1754 te Artigny in Champagne

geboren. In 1779 huwde Binvignat met Maria Elisabeth Houtappel, een zuster van Lambert Houtappel. (38). In 1787 werd Binvignat afgeroepen als burger van Maastricht en opgenomen onder het cremersambacht. Als orgelbouwer had Binvignat een grote faam. Beroemd is het door hem gebouwde orgel van de Sint Matthiaskerk, dat onlangs opnieuw gerestaureerd is. In 1797 trok zijn compagnon, Lambert Houtappel, zich uit de zaken terug doch bleef bij Binvignat inwonen, die toen eigenaar was van het pand. Ook in de tellingslijst van 1803 wordt hij als zodanig genoemd.

De bewoners tijdens de 19e en 20e eeuw.

De bewoning van de huizen op de Plankstraat, die thans deel uitmaken van het O. L. Vrouweplein, zullen wij voor de vorige eeuw zo goed mogelijk proberen te volgen. Hierbij maken wij dankbaar gebruik van de medewerking, welke wij ontvingen van de afdeling bevolking van de Gemeentesecretarie van Maastricht, die ons de gegevens verstreekte uit de bevolkingsregisters en de registers van de burgerlijke stand. Het hoofd van de betrokken afdeling, de heer P.M.C. Ballieux, zeggen wij voor deze medewerking graag dank.

In het voorgaande hebben wij reeds aangestipt, wie er in 1803 en in 1820 de bewoners waren. Uit het jaar 1837 zijn de eigenaars van deze huizen bekend, maar niet alle bewoners. De opeenvolging blijft daarom nog fragmentarisch. Onze opsomming blijft voorts beperkt tot de bewoners. De eigendomsoverdracht van de betrokken panden is niet zo gemakkelijk te achterhalen, omdat de daarover handelende acten slechts bezwaarlijk te raadplegen zijn. Slechts in enkele gevallen zijn wij in staat de eigendomsveranderingen te vermelden.

Het hoekhuis, aan de zijde van de Wolfstraat vormde oorspronkelijk één groot pand, waar in 1840 de herbergier H. Merkelbach woonde. In 1860 vin-

den wij er als bewoner J. L. Keulen, die beenhakker was en die in de adreslijsten ook als herbergier vermeld staat. Rond 1880 was het pand bewoond door W. H. F. Kersemakers, van beroep koopman. Vele jaren lang was er de winkelier P. J. H. Krekelberg gevestigd. In het begin van deze eeuw was het hoekhuis bewoond door Alph. Bellefroid, die er een sigarenwinkel dreef. Deze bestemming heeft het pand tot de huidige dag gehouden, vanaf 1918 onder de weduwe A. Nijst-Leith, nadien onder A. Baukes en vanaf 1950 onder de tegenwoordige eigenaar J. P. V. Kamm.

Het pand O. L. Vrouweplein 2 was inmiddels rond 1880 als zelfstandig woonhuis van het hoekhuis afsplitst. Het werd toen bewoond door Ir. A. A. Bekkaar. Daarna vinden wij als bewoners vermeld F. van Vlooten, de weduwe A. Stielen, J. M. H. Smeets, Dr. E. A. J. M., Sträter, H. L. H. M. Lambooy, de weduwe M. C. J. Hamers-Vincken en vervolgens de weduwe A. Vrijens-Smeets, die er woonde met haar zoon Mr. Rich-Vrijens. Thans is hoofdbewoner G. J. M. J. Prick.

Het huis, bewoond door Joseph Binvignat, kwam na diens overlijden in 1837 aan zijn drie nog levende kinderen, die het in onverdeelde eigendom bezaten(39) Het pand werd van 1837 tot 1850 bewoond door Adam Mathias Binvignat, weduwnaar van Maria Helena Vincent en echtgenoot in tweede huwelijk van Anna Maria Nijssen. Deze Adam Binvignat was eveneens orgelbouwer, maar genoot minder bekendheid dan zijn vader.(40). Nadat hij in 1850 overleden was, heeft men het huis verkocht om uit de onverdeeltheid te geraken. Van de vier erfgenamen heeft geen meer in het huis gewoond. Na 1850 werd het huis enige tientallen jaren bewoond door de landmeter J. A. Schoffelen. Daarna vinden wij als bewoners de arts M. A. Vrijens, J. G. H. Verbeek, leraar aan de H. B. S., de wijnhandelaar P. H. Rutten, oud-notaris W. J. Sarton, mej. E. Bauduin, Franc. van Beneden, en J. B. H. Nijenhuis. Sinds kort is Mr. P. J. J. Ballieux bewoner van het pand.

De overige huizen op de Plankstraat zijn geleidelijk alle onder één eigenaar gekomen. Om dit verloop te volgen dienen wij uit te gaan van de situatie aan het begin van de 19e eeuw, toen de bierbrouwer en jeneverstoker Jan Piter Nijpels eigenaar was van twee huizen aan de Plankstraat en verder van een brouwerij en stokerij aan de Havenstraat. Deze toestand hebben wij reeds uiteengezet. Jan Piter Nijpels bleef eigenaar tot 1825. Op 30 mei van dat jaar droeg hij zijn huis en brouwerij over aan de 28-jarige Michaël Marres, "koopman en meerderjarig jongman, wonende in den Vroenhove" en aan diens 22 jarige verloofde Anna Maria Bemelmans, "ongehuwde dogter, zonder beroep en wonende te Maastricht". (41). Uit de bij die gelegenheid opgemaakte acte blijkt nog eens, welke opstellen onder deze eigendomsoverdracht waren begrepen: "een schoon en groot huis met steenweg, brouwerij en branderij, stalling en verdere aanhorige gebouwen, gelegen te Maastricht in de Plankstraat en hebbende eenen uitgang in de Havenstraat, reinende het alle eene zijde de heer Binignat en andere zijde de goederen van Sint Nicolaeskerk en de heer Vermijn". Deze omgrenzing geeft voldoende de grote omvang van deze eigendommen aan. Ter verduidelijking zij nog vermeld, dat de heer Vermijn (ook Vermin en Fermin genoemd) in de Havenstraat woonde naast de stokerij, op onze kaart als perceel 1267 getekend. De overige percelen op de hoek van de Plankstraat en Havenstraat lagen dus ingeklemd binnen de eigendommen, welke in 1825 zijn overgedragen. Voor en na zijn deze percelen met deze eigendommen verenigd. Dit hangt samen met de voorspoed, die de brouwerij onder Michaël Marres bereikte. Een nadere uitweiding over deze familie is in dit verband verantwoord.

Michaël Marres en Anna Maria Bemelmans hadden, toen zij samen naar notaris Jessé togen om met hun handtekening de definitieve koopacte te bekrachtigen kennelijk reeds ver uitgewerkte trouwplannen, want op 10 november van datzelfde jaar

1825 werd hun huwelijk voltrokken, nauwelijks één maand nadat het huis opgeleverd was. De jonggehuwden waren ten tijde van hun aankoop al welgestelde burgers want het pand en aanhorigheden moesten betaald worden met "de zomme van veertien duizend twee honderd vier en twintig gulden nederlands", een voor die tijd al wel zeer respectabel bedrag, dat nog verhoogd werd met f 745,92 voor registratierechten terwijl notaris Jessé voor zijn diensten bovendien 4% over de koopsom in rekening bracht.

In het door Michaël Marres-Bemelmans aangekochte pand, momenteel O. L. Vrouweplein 4, hebben hun kinderen en kindskinderen haast anderhalve eeuw gewoond en een brouwerij en branderij geëxploiteerd. Ook vóór die tijd hadden reeds verschillende leden van het geslacht Marres het brouwersambacht uitgeoefend. In de opgestelde genealogische reeks (42) is na te gaan, sinds wanneer zij brouwers waren. De eerste, die wij als zodanig vermeld vinden, is Mathias Marres, gestorven in 1646. Deze was aanvankelijk bakker, maar werd later bierbrouwer. Diens vader, Nicolaas Marres, die omstreeks 1550 was geboren "in den Vroenhof", was ook bakker. De zoon zag blijkbaar meer heil in de afzet van "vloeibaar graan". In de 17e en 18e eeuw vindt men de verdere afstammelingen geregeld terug als leden van het brouwersgilde. Zo wordt in de familie met grote zorg nog bewaard een gilde penning uit 1757, toebehorend aan Servatius Marres, die deken van het brouwersgilde was en een brouwerij bezat op de Pieterstraat, genaamd het Nieuwhuys. (43). Deze Servatius Marres, die gehuwd was met een dochter van brouwer Paulissen en Judith Damen, is geen rechtstreeks voorvader van de eerder genoemde Michael Marres, hetgeen er op wijst, dat reeds meer leden van de familie Marres in de 18e eeuw brouwers waren te Maastricht. Een ander lid van de familie, Pau (de) Marres, werd in 1722 begraven in de St. Janskerk. Op deze grafsteen vindt men het wapen terug van de familie

Marres, door het huisteken herkenbaar als de rechterhelft van het afgebeelde wapen, dat over de lengte is doorsneden en heraldisch links het wapen van de vrouw bezat. Dit familiewapen van Marres stelt voor drie groene waterleliebladeren in goud in de vorm van een rozet. Vanwege de gelijkenis van naam en wapen met de Luikse familie de Marrais, die afkomstig is uit Andenne, ligt de veronderstelling voor de hand, dat ook de Maastrichtse familie uit de Zuidelijke Nederlanden stamt. (44)

Op het einde van de 18e eeuw bij de komst van de Fransen heeft de vader van Michaël Marres zich gevestigd in Biesland in het hoekhuis, genaamd "De Fontein", waar later de brouwerij van Chambille was gevestigd. Uit het huwelijk van deze Michaël Marres sr. met Maria Catharina Kruyen werd op 28 mei 1797 Michael jr. geboren, die in 1825 op de Plankstraat ging wonen. De andere takken van de familie Marres woonden tijdens het Frans bewind ook op het platteland, want in de Franse volkstelling komen zij niet voor. (45). Later schijnen zij weer naar Maastricht teruggekeerd te zijn. Dit blijkt ook hieruit, dat bij het uitbreken van de Belgische opstand opnieuw een tak van de familie Marres de wijk moest nemen. (46). Zij vestigden zich in Vroenhoven, waar zij tot voor enkele jaren eveneens een brouwerij bezaten.

Het is bekend, dat ook Michaël Marres in de Belgische tijd tot de suspecte personen behoorde (47). Zo vertelt de familieoverlevering nog, dat Michaël werd verdacht van de aanslag, die op generaal Dibbits was beraamd, maar dat hij in staat was zijn onschuld te bewijzen. Zoveel is zeker, dat de familie Marres de Belgische zaak was toegedaan en ook in latere jaren weinig gehechtheid aan het Nederlandse staatsverband heeft getoond.

Uit het huwelijk van Michaël Marres-Bemelmans werden elf kinderen geboren, waarvan negen zonen. Twee zonen werden priester: Petrus Hubertus was professor in de moraal-theologie aan het

Groot Seminarie te Roermond, Carolus Philippus was deken van Venlo. Een andere zoon werd later rector van het Stedelijk Gymnasium. Vier zonen werden brouwer en een zoon werd zoutzieder. De jongste zoon, Hubertus Eugenius, nam de brouwerij van zijn vader over.

Op dat ogenblik telde Maastricht vier brouwerijen Marres. Het vaderlijk bedrijf werd voortgezet onder de naam Firma M. Marres, vader. De oudste zoon, Michaël Jacobus, had een brouwerij aan de Boschstraat, die de naam voerde van Firma M. J. Marres, zoon. Hij brouwde een bijzonder sterk bier, dat ook hoger in prijs was. Deze zaak werd later voortgezet door de oudste zoon Clement, die evenals zijn vader wethouder van de stad was. (d'n hoed Marres). Dit is de tak Marres-Starren, zoals de brouwerij later genoemd werd. De vierde zoon begon in 1859 een brouwerij op de Grote Gracht. In de tuin van zijn dubbele herenhuis bouwde hij een brouwerij, welke langs de Capucijnenstraat kwam te liggen. Deze August Marres was gehuwd met H. J. H. Ceulen, zodat de brouwerij werd aangeduid als de Firma Marres-Ceulen. Twee van zijn zonen zetten de familietraditie voort: De oudste zoon, August jr. begon een zaak op de Kleine Gracht, de Firma Marres-Marres; de tweede zoon, Edmond, nam de brouwerij van zijn vader aan de Capucijnenstraat over. De vijfde zoon uit het huwelijk Marres-Bemelmans, Johannes Ludovicus Hubertus, was eveneens bierbrouwer. Hij trouwde met M. C. H. Gilissen en had een bedrijf in de Platielstraat, hoek Amorsplein. Omdat hij geen kinderen had, ging de zaak in 1875 in andere handen over. De voorlaatste zoon, Jacobus Franciscus, bleef ongehuwd. Hij was eigenaar van de brouwerij, die op de Markt was gelegen.

Als jongste zoon werd in 1847 geboren Hubertus Eugenius Marres, in de familie genoemd Eugène, de eerste. Bij het overlijden van Michaël Marres in 1865 erfde hij de eigendommen in de Plankstraat - toen reeds O. L. Vrouweplein - en in de Haven-

straat. Deze bestonden toen uit een huis met erf, kadastr. nr. 1606, - identiek met het vroegere kadastrale nummer 1262 bis (48) - een huis met tuin, kadastr. nr. 1263, een huis en plaats, kadastr. nr. 1266, een bierbrouwerij, kadastr. nr. 1264 en een stokerij, kadastr. nr. 1267. (49). Hieruit blijkt, dat Michaël in de voorafgaande jaren de eigendom had verworven over het huis, dat was gelegen op de hoek van de Plankstraat en de Havenstraat. Ook heeft hij het huis Plankstraat 2917 laten verbouwen. In dit huis heeft hij zijn laatste levensjaren gesleten en is hij ook overleden. (50). Bij zijn dood liet hij nog vele andere eigendommen na, waaruit blijkt, dat hij een zeer welgesteld burger was. Terecht wordt hij beschouwd als de belangrijkste stamvader van dit geslacht, dat geparenteerd is aan vele bekende Maastrichtse families als van Aubel, Chambille, Loomans, Hustinx, Jaspar, Franquinet, Tielens, Graafland e. a. en dat tevens verwant is aan enkele Venlose families als Lom de Berg, van Liebergen, Canoy en Theeuwen.

Eugène Marres huwde in 1873 met Maria Barbara Hubertina Rosa Roebroek uit Berg en Terblijt. Het is deze Eugène Marres, die enkele belangrijke verbouwingen op zijn naam heeft staan. Bij het onder worden van zijn dochters, zo wordt verteld, voelde hij de noodzaak om wat representatiever te gaan wonen. In 1894 liet hij het oude pand, op onze kaart vermeld als nr. 1262 bis, tot de kelder toe afbreken, en bouwde hij er een geheel nieuw woonhuis. De initialen M. en R. in het ijzeren smeedwerk aan de voordeur duiden hem als de bouwheer aan. (Marres-Roebroek). Het huis werd gebouwd naar de mode van die tijd. In stijl vertoont het gelijkenis met de huizen, die in deze jaren gebouwd werden. Sinds jaren was er weer een grote bouwactiviteit in Maastricht gaande. Het is de periode, dat ook de doorbraak aan de Percée en de aanleg van de Stationsstraat, de Alexander Battalaan en de Wil-

helminasingel plaats hadden. Ook daar vindt men zulke statige herenhuizen van drie verdiepingen hoog.

Het huis op het O. L. Vrouweplein vertoont een merkwaardige overeenkomst met het huis Houtappel - thans bewoond door de familie Welslau - dat omstreeks dezelfde tijd aan de Kleine Gracht gebouwd werd. Beide huizen schijnen op dezelfde voorbeelden geïnspireerd te zijn. Zoals verteld wordt, bezochten de beide families samen vooraf de deftige huizen in Luik, gebouwd in blauwe hardsteen, zoals die bijvoorbeeld stonden aan de Boulevard d'Avroy, de Boulevard Piercot en de Avenue Rogier. De aangezochte architect Hanecourt kreeg derhalve een vrij nauwkeurige omschrijving van zijn opdracht. Door de gele steentjes aan de voorgevel kreeg het huis weliswaar een Akens accent, maar de teneur is onmiskenbaar Luiks. In maart 1894 werd met de bouw begonnen, (51) welke het daaropvolgend jaar voltooid was. Een voor onze begrippen onvoorstelbaar grote ruimte was daardoor ter beschikking gekomen. Het nieuwe huis langs de straat en het achterhuis vormde één geheel, waarvan de nieuwbouw alleen al vijftien kamers telde. Een gedeelte van het benedenhuis langs de binnenplaats diende als kantoorruimte.

De gehele bouw was zeer degelijk uitgevoerd. Ook de afwerking getuigde van de welvaart van de bewoners. Trappen en vloeren werden in eikenhout uitgevoerd, de plafonds waren van gepolychromeerd stucwerk; de halmuren werden gemarmerd en de schoorstenen waren van natuurmarmar, alles volgens het vakmanschap van die tijd gemaakt. Achter de twee doorlopende kamers op de benedenverdieping bevond zich de wintertuin, waarvan later bij het scheiden van de beide huizen een gedeelte tot keuken werd ingericht. Het huis was naar de fin-de-siècle mode gemeubileerd en gestoffeerd. Enige waardevolle schilderijen van Zurcher sierden de muren. Het geheel zal ongetwijfeld aan de verwachtingen van de bewoners hebben voldaan.

Deze Eugène Marres heeft ook aan de brouwerij een flinke uitbreiding gegeven. In vroeger eeuwen werd er gewoon bier en middelbier gebrouwen, waarvan doorgaans elke burger zelf enkele vaatjes in huis had. In de 19e eeuw begon men met een kwaliteitsverbetering en werd licht oud bier gebrouwen, een soort wijnbier van bijzondere kwaliteit. Vooral Eugène Marres heeft zich op het brouwen van oud bier toegelegd. Deze Maastrichtse specialiteit, volgens hetzelfde procédé gebrouwen en in smaak vergelijkbaar met beroemde Belgische bieren als Geuze Faro en Trappistenbier, maakte de brouwerij van Marres beroemd. Een van de zoveel brouwsels werd naar het magazijn in de Plankstraat gepompt, waar dit in grote vaten van twee meter hoogte gedurende twee jaar bewaard bleef. Daarna werd dit brouwsel met vers bier versneden en ontstond het z. g. bière de coupage. Dit oud bier was een bovengistend bier, d.w.z. dat in tegenstelling met de moderne ondergistende methode voor Pilsener en Dortmunder bier bij dit Maastrichts oud het gist kwam boven drijven. Dit soort brouwproces vereiste niet zo'n lage temperatuur als het ondergistende bier. Men kon volstaan met de oude zware kelders, welke in de huizen van de brouwers wel aanwezig waren. Het bier gistte dan meer of min na in de tonnen. Deze nagisting gaf het bier zijn speciale smaak. Door het bier te versnijden kreeg dit een hogere zuurgraad. Deze zure smaak, kenmerkend voor Marres'oud bier, was niet alleen typisch voor dit soort bier, maar maakte het ook bestand tegen vijandige bacteriën. Het alcoholgehalte kon in dit geval geringer zijn, omdat de zuurgraad een steriliserende werking had.

Deze methode van brouwproces ging door overlevering van vader op zoon over. Het resultaat stond van tevoren vast. Er kon natuurlijk wel eens iets misgaan, als de "bierduivel" in het bier zat, maar zulke tegenvallers bleven toch uitzondering. In de technische installatie wat mouterij, brouwketel, roer- en gistkuipen enz. betreft, kwam geen verandering. Wel onderging op het einde van de 19e eeuw

de capaciteit een uitbreiding. Toen het bedrijf voor de groeiende omzet te klein werd, liet Eugène Marres een nieuw groot gebouw neerzetten in de tuinen langs de Havenstraat, zodat men een aaneengesloten complex van bebouwing verkreeg. In dit nieuwe gebouw aan de Havenstraat werd de brouwerij ondergebracht, terwijl het oude pand werd ingericht als mouterij. Ook liet hij omstreeks 1870 een stoommachine aanbrengen, waarmee hij een der eerste brouwerijen in Maastricht was, die zich als "stoombierbrouwerij" kon aandienen. Voor de stoomaandrijving zorgde een ouderwetse locomobile met rechtopstaande stoomketel. Deze locomobile heeft ongeveer vijftig jaar dienst gedaan en is tot aan de opheffing van de brouwerij bewaard gebleven. Uit die tijd dateert ook de oude vierkante fabriekschoorsteen, opgetrokken a. h. w. in de vorm van een obelisk, zoals men nog aantreft in de oudere fabrieken bij Aken en bij de Domaniale Mijn te Kerkrade.

Alles wijst er wel op, dat de brouwerij onder Eugène Marres sr. zijn bloeitijd beleefde. Het is dan ook begrijpelijk, dat hij zijn gestegen welstand met de bouw van het nieuwe voorhuis wilde demonstreren. Tevens heeft hij aan de eigendommen, gelegen aan de Plankstraat en Havenstraat, de laatste afronding gegeven door ook het perceel 1265 bij de overige gebouwen te betrekken. Uit de tegenwoordige toestand kan blijken, dat dit gebouw verenigd is met het perceel 1263 tot het tegenwoordige café-restaurant "het Klaöske". In dit verband is het nog interessant te vermelden, wie er in de afgelopen eeuw de bewoners waren van de huizen in dit deel van de Plankstraat.

Michaël Marres en zijn zoon Eugène woonden aanvankelijk op Plankstraat 2917. Het huis O. L. Vrouweplein 4 was tussen 1840 en 1895 achtereenvolgens bewoond door kapelaan J. J. Zimmerman, M. B. Franssen-Blanchemanche, J. J. Polfliet, muziekmeester en A. A. H. Wagemans, bouwkundige, waarna het definitief door de familie Marres als woonhuis werd betrokken. Het huis Plankstraat 2917

- in de nieuwe nummering O. L. Vrouweplein 5 - werd later samengevoegd met het pand Plankstraat 20. Hier hebben in de loop der jaren gewoond J. Leenders, brouwersgezel, Geerlings, baker, de weduwe Spiegels, collectrice van de Staatsloterij, J. Peijmen, tabakbewerker, H. P. Loijens, rijksambtenaar, P. J. Dumoulin, kleermaker, vervolgens de caféhouders Schreiber, Knooren, Geurts, Ceulemans, Habets en Dupont, en thans de restaurateur J. A. Schiefer. In het huis Plankstraat 20 woonden o. a. de steenhouwer J. L. H. Absil, de bankwerker J. H. V. Versteegen, die er ook een winkel had, de kleermaker Bongers, en thans de weduwe M. E. Willems-Houben. Deze beide huizen behoorden, zoals gezegd, in eigendom aan E. Marres.

Toen Eugène Marres in 1922 overleed, nam zijn zoon Jean Hubertus Eugenius Marres, Eugène de tweede, de zaak van zijn vader over. Deze was in 1875 geboren en trad in het huwelijk met Constantia Helena Houtappel. Hij heeft slechts acht jaar na de dood van zijn vader de brouwerij verder geëxploiteerd, want in 1930 is hij op 55-jarige leeftijd overleden. Eugène de tweede heeft niet meer dezelfde voorspoed beleefd als zijn vader in de vorige en in het begin van deze eeuw. Het Maastrichts oud bier was duidelijk op zijn retour. Door verschillende oorzaken voltrok zich een smaakverandering, die het oud bier in onbruik deed raken. "Ieder, die de (Tongerse) poort wordt uitgedragen, (op weg naar het kerkhof) is voor ons een klant minder", zo zeiden de brouwers onder elkaar, hetgeen er op duidde, dat het oud bier nog wel geapprecieerd werd door de oudere generatie, maar dat de jeugd aan het Maastrichts bier ontrouw was geworden. Dit ziet men ook aan de enorme teruggang van het aantal Maastrichtse brouwerijen. Terwijl er in 1829 nog 38 brouwerijen in bedrijf waren, begon dit aantal nadien snel te slinken. In 1887 waren nog 23 brouwerijen werkzaam, in 1920 nog maar 17. (52).

Het z.g. Beiers bier was toen sterk in trek, een ondergistend bier, dat in Limburg voor het eerst

gebrouwen werd door Dittman en Sauerländer te Valkenburg, de tegenwoordige bierbrouwerij De Leeuw. Uiteraard waren er ook andere factoren in het geding, die de teruggang van het aantal Maastrichtse brouwerijen verklaren, want ook in andere bedrijfstakken ziet men concentratietendenzen optreden, inhaerent aan de voortschrijdende technische ontwikkeling. Toch blijft het een merkwaardig verschijnsel, dat thans nog slechts twee brouwerijen in Maastricht zijn overgebleven; de brouwerijen van Aubel en Bosch, die echter geen van beide nog oud bier produceren.

De recente ontwikkeling

De brouwerij Marres in de Plankstraat en Havenstraat werd in 1930 overgenomen en voortgezet door zijn zoon Eugène Paul Edmond José Marres, Eugène de derde, die juist tevoren met zijn brouwstudies in Leuven klaar was gekomen. Hij voorzag reeds, dat de brouwerij uiteindelijk tot sluiting zou moeten overgaan. Hij wist echter nog een ingrijpende modernisering door te voeren om het bestaan van het familiebedrijf zo lang mogelijk te rekken. Aan de bouw van een nieuw brouwhuis viel niet meer te denken. De verouderde brouwinstallatie deed echter aan de kwaliteit geen afbreuk. Wel zorgde hij voor een nieuwe koel- en gistkelder, waardoor het bier zijn stabiliteit behield.

Dank zij ook het bezit van een aantal eigen cafépanden wist hij zodoende zowel de kwaliteit als de omzet verzekerd.

De oorlog heeft min of meer het einde van de brouwerij verhaast. Vooral de distributie- en regeringsmaatregelen na de oorlog, welke een verdere concentratie in de hand werkten, hebben fnuikend gewerkt en deden Eugène Marres in 1946 besluiten de brouwerij op te heffen. De andere tak van de familie, welke de brouwerij in de Capucijnenstraat nog exploiteerde, staakte het bedrijf in 1960. Na vier eeuwen lang brouwers te zijn geweest, ver-

dween daarmee de laatste brouwerij Marres uit het stadsbeeld. (53).

Een merkwaardige overeenkomst kan men constateren tussen de nijverheid en de bewoning in deze buurt. Toen de oude Maastrichtse brouwnijverheid floreerde en het Sint Nicolaas Panhuys en later de brouwerij Marres jaren van voorspoed beleefden, was dit oude stadsdeel een voorname woonbuurt, waar de beter gesitueerde burgers gevestigd waren. Op het einde van de vorige eeuw komt in deze situatie een wijziging. De industriële bedrijvigheid wordt geleidelijk steeds meer naar de rand van de stad verplaatst. Ook verhuizen vele gegoede bewoners naar de buitenwijken, wanneer daar nieuwe moderne villa's verrijzen. Met het verdwijnen van ambacht en industrie uit de binnenstad komt er ook een einde aan het in één buurt bij elkaar wonen van patroon, ambachtsman en arbeider. Dit ziet men duidelijk in deze woonbuurt weerspiegeld. Naarmate de beter gesitueerde bewoners de buurt verlieten, werden de vrijkomende huizen opgesplitst en door de eigenaars of hun opvolgers als huurkazerne geëxploiteerd. Zo begon een tijdperk van declassering en proletarisatie van de omliggende straten, hetgeen op de duur een volstrekt onhoudbare toestand in het leven riep.

Dit alles had dan ook tot gevolg, dat de gemeente Maastricht na de oorlog overging tot de plannen voor een reconstructie van dit stadsgedeelte. In de afgelopen jaren is op een gelukkige manier reeds een eerste uitvoering gegeven aan deze poging om dit historische stukje Maastricht een nieuwe leefbaarheid te geven. In het kader van deze plannen werden ook de eigendommen van de familie Marres aan de Havenstraat door de gemeente Maastricht aangekocht, in welke aankoop tevens werd betrokken het pand, O. L. Vrouweplein 4. De gebouwen, welke behoorden tot de brouwerij, zijn thans tijdelijk nog in gebruik, maar wachten op een nieuwe

bestemming. Het pand aan het O. L. Vrouweplein huisvest, zoals gezegd, voorlopig het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dat als nieuwe bewoner graag iets van de oorsprong en geschiedenis van dit huis heeft willen vastleggen.

Noten

1. Toelichtende beschrijving bij het sanerings- en bebouwingsplan Grote Stokstraat en omgeving, Maastricht 1951, Publ. Dienst Stadsontwikkeling, Bijl. krt. I.
2. E. Jasper, Kint geer eur eige stad? Maastricht, 1960, blz. 211.
3. Foto's van de maquette zijn voor de eerste maal gepubliceerd door ir. D. C. van Schaik in 1936. In 1961 is een nieuwe serie vervaardigd, welke aanwezig is op het Stadsarchief te Maastricht.
4. Foto's maquette, nieuwe serie, nr. 91.
5. Volgens de toelichting van D. C. van Schaik werd de maquette vervaardigd aan de hand van oude kadastrale kaarten. Een soortgelijke indruk biedt de maquette, welke volgens dezelfde methode werd vervaardigd door Br. Sigismund Tagage O. S. B.
6. De oorsprong van dit oude stadsdeel wordt sedert enige jaren intensief bestudeerd door de heer Jean Philippens, wiens baanbrekend werk ongetwijfeld de geopperde vragen t. z. t. zal ophelderen.
7. Legger 1837, aanwezig op het Kadaster te Maastricht.
8. Bevolkingsregister 1820, Politie-archief, Stadsarchief Maastricht, invent. nr. 298.
9. Tableau de la population de la ville de Maastricht, contenant le nombre, les noms... des habitans de la ville..., Maastricht, An XI, Rijksarchief Maastricht, Frans archief, invent. nr. 1061 en 1062.

10. R. A. M., Protocollen van notaris P. Frederix te Maastricht (1764).
11. R. A. M., Overlijdensregisters St. Nicolaasparochie (1765).
12. R. A. M., Huwelijksregisters St. Nicolaasparochie (1764).
13. R. A. M., Huwelijksregisters St. Nicolaasparochie (1727).
14. S. A. M., Oud-archief, invent. nr. 53a.
15. H. Bauduin, Bierbrouwerijen en bierverbruik te Maastricht in de eerste helft van de 18e eeuw in De Maasgoûw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde, jrg. 81, 1962, afl. 1, 5 e. v.
16. M. G. M. A. van Heyst, Genealogie Paulissen, in Gens Nostra, "Ons Geslacht", maandblad der Nederlandsche Genealogische Vereeniging, jrg. VII, 1952, 82 e. v.
17. R. A. M. Protocollen notaris G. Bodson te Maastricht, (1698).
18. Annuaire de la province de Limbourg, Maastricht 1830, 153, vv.
19. D. Sassen, Bier II, in de Nedermaas, 6e jrg., 62
20. S. A. M., Oud-archief, Kasboek mout- en korenwaag, 1649-1650, invent. nr. 366.
21. Memorie van successie Michaël Marres, overleden te Maastricht, 10 maart 1865.
22. H. Bauduin, o. c., 8.
23. Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel VIII: De provincie Limburg, z. pl., 1926.
24. R. A. M., Protocollen notaris P. D. Jessé, d. d. 29 pluviöse An XIII, (18 februari 1805).
25. Idem.
26. Agatha Bastiaens overleed in 1818 en was toen nog huisvrouw van Nicolaas Nijpels. Ze woonde Achter het Vleeschhuis, nr. 53, R. A. M., Overlijdensregisters, (1818).
27. Legger 1837 van het Kadaster duidt perceel 1264 aan als brouwerij, voorheen stokerij; perceel 1267 wordt omschreven als stokerij, voorheen

- brouwerij. De memorie van successie uit 1865 geeft aan, dat voor 1825 het perceel 1267 althans als branderij was ingericht.
28. F. A. Cavenne, Statistique de département de la Meuse Inférieure, Maastricht, 1802.
 29. R. A. M., Protocollen notaris Deckers Maastricht (1692).
 30. R. A. M., Protocollen notaris G. Bodson te Maastricht, (1698).
 31. J. Verzijl, Genealogie Strouven, in Limburgse Leeuw, 9e jrg., nr. 5, 1961.
 32. Legger 1837, aanwezig Kadaster te Maastricht.
 33. R. A. M., Frans archief, invent. nr. 1061 en 1062.
 34. S. A. M., Burgerboeken, (1782).
 35. S. A. M., Politie-archief, invent. nr. 298.
 36. Zie wederom Legger 1837 en Politie-archief 1820.
 37. R. A. M., Doopregisters St. Nicolaasparochie, (1751).
 38. R. A. M., Huwelijksregisters St. Nicolaasparochie, (1779).
 39. R. A. M., Memorie van successie Joseph Binvignat, 1837.
 40. Betreffende de orgelbouwers Houtappel en Binvignat, vader en zoon, zie men:
G. Quaedvlieg, Praeludium en Fuga, Maastricht, 1957. P. Dejong, Het orgel van de Sint Mathiaskerk, in De Maasgouw, 69e jrg., 1950, 2-6; 20-23; 70e jrg., 1951, 1-4.
M. Vente, Oude orgels in (Belgisch) Limburg, in Limburg, 31e jrg., 1952, 21-28, 45-53, 32e jrg., 1953, 74-82.
 41. R. A. M., Protocollen notaris P. D. Jessé, (1825).
 42. Genealogie Marres, bewerkt door J. H. J. Gulikers en E. C. W. L. Marres, in Nederlands Patriciaat, 47e jrg. 's-Gravenhage, 1961.
 43. M. G. M. A. van Heyst, o. c.
R. A. M., minuten notaris J. F. Habets, reg. 2326.
 44. J. Belonje, Genealogische en heraldische ge-

- denkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg, in Publications, deel 96-97, Maastricht 1961, 179.
45. R. A. M., Frans archief, invent. nr. 1061 en 1062.
 46. Lijsten van suspecte personen, 1831-1833, Militair archief, invent. nrs. 295-298, R. A. M.
 47. Idem.
 48. Volgens een kadastrale tekening uit 1853, aanwezig op het Kadaster te Maastricht, blijkt, dat de percelen 1606 en 1262 bis identiek zijn.
 49. Memorie van successie Michaël Marres, 1865.
 50. Idem.
 51. Bouwvergunning 1894, archief Openbare Werken Maastricht.
 52. H. Beauduin geeft in zijn genoemd artikel de volgende cijfers: in 1816 waren er 38 brouwerijen met 54 werklieden; in 1829 hadden de 38 brouwerijen nog 28 werklieden in dienst; in 1871 waren er 28 brouwerijen met 70 man personeel. (p. 14) In de Bijlagen van het Verslag van de Enquête-commissie uit 1887 worden voor dat jaar 23 brouwerijen opgesomd met 117 personeelsleden. Het Verslag van de Kamer van Koophandel uit 1920 noemt nog slechts 17 brouwerijen
 53. Bij de samenstelling van dit artikel hebben wij dankbaar geprofiteerd, met name bij het opzoeken van de geschiedenis van de familie en de brouwerij Marres, van de gegevens, welke ons werden verstrekt door de heren E. P. E. J. Marres, thans te Meerssen, en dipl. ing. W. Marres te Maastricht, die wij daarvoor gaarne dank zeggen.

GOOSSEN VAN VREESWIJK

een Nederlandse "Bergmeester" van grote betekenis

door

Ir. C. E. P. M. Raedts

In zijn jaarrede, als voorzitter van het Koninklijk Nederlands Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap, op 20 februari 1960 te Delft, getiteld "Uit lager sferen - Een beschouwing over het geochemisch gedrag der elementen", vestigt professor H. J. de Wijs de aandacht op de Nederlandse "bergmeester" Goossen van Vreeswijk. Prof. de Wijs zegt, m.i. terecht: "Het is mijn nevenbedoeling hiermee even de aandacht te vestigen op een, mijns inziens, te weinig bekende Nederlandse vakgenoot uit de zeventiende eeuw: de Bergmeester Goossen van Vreeswijk. Hij schreef Het cabinet der mineralen, metalen en berg-eerts", hetwelk verscheen van 1670-1674 in drie delen. Dit boeiende werk dwingt respect af voor de opmerkingsgave en het deductievermogen van de zeer bereisde auteur. In hedendaagse terminologie was van Vreeswijk raadgevend geoloog en metallurg voor de Oost- en West-Indische Compagnieën, alsmede voor een overeenkomstige Franse exploratie maatschappij werkzaam in Canada, het Nouvelle France van die jaren".

Goossen van Vreeswijk is niet de enige Nederlander, die zich reeds vroegtijdig met mijnbouw en metallurgie heeft bezig gehouden. Wanneer men zich verdiept in de geschiedenis van de mijnbouw en de metallurgie, komt men op deze terreinen meermalen namen van Nederlanders tegen in een groter aantal dan men uit een land met zo weinig minerale grondstoffen zou verwachten. De opmerking van Prof. de Wijs moge tegelijkertijd een aan-

sparing zijn om de betekenis van andere Nederlanders als mijnbouwer en metallurg te bewerken en aan de vergetelheid te ontrukken. Voor Goossen van Vreeswijk geldt niet, dat hij geheel in de vergetelheid is gebleven, maar dan is het toch vooral één kant van zijn kunnen en streven: de "alchemie".

Uitvoerige aandacht besteedt Dr. G. Doyer van van Cleef aan Goossen van Vreeswijk in zijn artikelenreeks "De leer der alchymisten" in "Album der Natuur" van 1887. In het kader van zijn beschouwing stipt hij wel diens betekenis aan als "berghwercker", doch het hoofddaccent van zijn beschouwing ligt op diens inzichten in de alchemie. Dr. Doyer van Cleef wijdt in zijn derde artikel over voorenvermeld onderwerp een beschouwing aan Goossen van Vreeswijk, die tevens een beknopte opsomming geeft van diens werkzaamheden als "berghwercker en berghmeester":

"Door de kennismaking met eenen nederlandschen "alchymist uit de tweede helft der zeventiende eeuw "zullen wij gelegenheid hebben ons een duidelijk "denkbeeld te vormen van hetgeen er omging in het "hoofd en in het gemoed van een man, die er zich "met vollen ernst en zonder baatzuchtige bijbedoe- "lingen op toeleigde, van zijn standpunt de geheimen "der natuur te doorgronden. Zijn naam was GOOS- "SEN VAN VREESWIJK, zijn beroep "berghwercker". "Als zoodanig schijnt hij goed aangeschreven ge- "staan te hebben, althans verscheidene opdrachten "werden hem gedaan om de mijnen te onderzoeken. "In 1663 gaat hij naar West-Indien voor den "Staat "van het Vereenigt Nederland" en in 1665 wordt hij "als Opper-Berghmeester naar Nieuw-Vrankrijk "gezonden voor de Compagnie van Syne Koninklyke "Majesteit van Vrankrijk". In October 1670 bevindt "hij zich op Ordre van den heer van Ranst in Lim- "burg en Munsterland, om eenige mijnen te onder- "zoeken "als van Yser, Lood, Kalamey, en van "eenige wilde Yser, Koper en Tineerts". Voorna- "melijk treffen hem daar Koolbergen, die "aan de

"Inwoonders veel voordeel geven, en noch tot haar "eigen gerief strekken", en ook de thans nog be-
 "roemde mijnen tusschen Aken en Stolberg, "waar
 "omtrent de Kalamey seer overvloedig is, daar het
 "rood koper tot geel wordt gemaekt, soo schoon als
 "ergens ter Weereld kan zijn". In het jaar 1673 vin-
 "den wij hem nog eens als Bergmeester in Luicker-
 "land en in het daarop volgend jaar deelt hij zijn
 "voornemen mede als zoodanig naar Zweden te gaan:
 "dit plan is in 1674 uitgevoerd en de reiziger nam
 "den indruk mede, dat Zweden een seer ryk land is
 "in allerhande Mineralen vooral van ijzer, koper en
 "lood. Bovendien is hij volgens zijn zeggen ver-
 "scheidene malen in Parijs geweest, en al deze
 "mededeelingen zijn voldoende om ons de verzeke-
 "ring te schenken, dat wij in hem met een man te
 "doen hebben, die op de hoogte van de scheikundige
 "kennis van zijnen tijd moet zijn geweest. Vóór zij-
 "ne reizen naar West-Indië in 1660 en in den tijd
 "daarna (in 1668) houdt hij zich in Nijmegen op,
 "waar hij wel "seven Ovens had, waar hij dach en
 "nacht werkte om zijne kolven en glazen in stukken
 "te krijgen", met het treurige gevolg "doch bequam
 "niets dan asch en drek". Later schijnt hij vooral
 "zijn verblijf te Amsterdam te hebben gehouden,
 "waar hij aan den hoog door hem vereerden en den
 "19den Maart 1670 aldaar gestorven GLAUBER me-
 "de de laatste eer bewees. Dat hij op gemeenzamen
 "voet met GLAUBER heeft omgegaan, zou men hier-
 "uit mogen afleiden, dat hij hem "in presentie
 "van andere geleerde mannen, het doodkleed heeft
 "aangetrokken".

"Misschien heeft GOOSSEN VAN VREESWIJK
 "zich naar Amsterdam begeven en daar een labora-
 "torium ingericht wegens de "sware Oorlogen en
 "ellenden, die het lieve Vaderland geplaegt hebben",
 "zoodat de lust en liefde tot de Konst hem schier
 "was ontvallen. Aan volharding heeft het hem echter
 "niet ontbroken; in 1672 betuigt hij "alsoo ik meer
 "dan twintig jaren, dach en nacht, met groote moei-
 "ten, door duisenderlei perykelen, gevaerlijkheden

"en onkosten, de Animalische, Vegetabilische, en Mineralische lichamen nevens hare Souten, in Gelland, Holland, Vrankrijk, West-Indien, en andere Landen, heb onderzocht, en duisenderhande Proeven en Processen gelaboreert, aengaende de Medicynen en het hooge werk der Philosophen, dank ik den eeuwigen, Almachtigen, Goeden God, dat hij mij dus verre heeft gebragt", en na dat jaar gaat hij met de beoefening der alchymie nog vele jaren voort, daar het laatste der door hem uitgegeven werken na 1684 uitgegeven is. Dit laatste boek schreef hij in het zestigste jaars zijns ouderdoms".

Hieraan aansluitend wijdt de bekende Dr. Charles M. van Deventer in zijn "Grepn uit de historie der chemie" bizondere aandacht aan Goossen van Vreeswijk en zijn leer als een der latere Nederlandse alchimisten. Hij stelt daarbij op de voorgrond, dat de alchemie "de lust zijns levens was" en niet het nuchtere beroep van "bergmeester". In het kort vat hij de alchimistenleer en -opvattingen van Goossen van Vreeswijk als volgt samen:

"Ons eigen land geeft ons derhalve latere alchemisten in soorten, op meer dan één strooming doorgaand, en niet alleen op die van Paracelsus afkomstig. Maar het merkwaardigste geval in onze republiek schijnt wel te zijn dat van Goossen van Vreeswijk, over wiens alchemie Dr. Doyer van Cleeff ruim 35 jaar geleden uitvoerig berichtte. Het merkwaardigste geval, wijl deze alchemist óók een nuchter chemicus was en als zoodanig druk in de weer, wijl hij als bergwerker, d. i. mijn-technicus, zijn brood verdiende en als bergwerker belangrijke opdrachten kreeg, terwijl hij ook een handleiding schreef voor mijnontginners. Een eeuw vroeger had Georg Agricola reeds een machtig standaardwerk over het ontginnen van mijnen en het keuren en verwerken van ertsen ter wereld gebracht, en in Van Vreeswijks' tijd was dat lijvi-

"ge boek opnieuw uitgegeven, en het mijnbedrijf
 "dus van zakelijke voorlichting niet verstoken,
 "Maar de hollandsche bergwerker vond den lust
 "zijns levens niet in zijn nuchter beroep, doch in de
 "alchemie, en dat wel alchemie onder den invloed
 "van Paracelsus' natuuropvatting: zóózeer bleef die
 "mystieke beschouwing de geesten bekooren, on-
 "danks allen tegenslag. Want Van Vreeswijk onder-
 "vond dien tegenslag tot het eind zijner dagen, - hij
 "erkent het ronduit - en verliest zijn vertrouwen
 "niet. "Dat hij te vergeefs bleef zoeken, hij laat
 "niet na het zijnen lezers te verzekeren, maar toch,
 "de hoop begeeft hem niet. Eenmaal, misschien ge-
 "beurde het meermalen, heeft hij zich geveleid met
 "de vreugde der ontdekking. Maar het einde is ge-
 "weest, dat hij de voltooiing aan anderen moest
 "overlaten". Terecht merkt Dr. Doyer van Cleeff
 "op, hoe Van Vreeswijk mede kracht putte uit het
 "besef, dat hij in een zeker stelsel van gedachten
 "leefde, en al komt veel daarin ons ongerijmd voor,
 "de eene gedachte steunde de andere, zooals bij de
 "oudere alchemisten óók reeds geschied was. Er is
 "één materia prima (de onzienlijke lucht) die aan al
 "het stoflijke leven geeft, van dat alles de ziel is,
 "en al dadelijk de drie elementen van Paracelsus
 "voortbrengt - de verhouding van die drie tot de
 "vier der school wordt niet scherp omschreven - en
 "deze drie bouwen de secunda materia op. In deze
 "tweede materie wordt de eerste, die ziel van alles,
 "die onzienlijke lucht, ons waarneembaar; in die
 "tweede heeft de eerste vasten vorm aangenomen,
 "maar is dan tevens als het ware dood. Doch uit
 "dien dood kan men ze opwekken door de materie
 "der filosofen (= steen der wijzen), die is als het
 "zaad der metalen en zich verder ontwikkelen kan,
 "daarbij gesteund door toevoeging van het metaal
 "zelve. De steen is vooral te zoeken in kwik, zwa-
 "vel en zout, - maar bedenk wel, dat het niet om
 "die stoffen in hun gemeen voorkomen zelf hier gaat,
 "doch om hun binnenste, hun geest, en denk steeds
 "om het schema van Paracelsus: kwik is geest; zwa-

"vel is ziel; zout is lichaam".

Of de bovenvermelde opvatting van v. Deventer juist is, waag ik te betwijfelen. M.i. behoorde Goossen van Vreeswijk tot die groep van geleerden met een uitgebreide en brede belangstelling op ruimer gebied, zoals de 16e, 17e en 18e eeuw er meer heeft voortgebracht. In het bijzonder de vroegere mijnbouwers zijn hiervan een voorbeeld, te beginnen bij Agricola - medicus, mineraloog en mijnbouwer - en gaande tot de schrijver van "l'Art d'exploiter les mines de charbon de terre", 1768-1779, de medicus Morand, die in opdracht van de Franse koning Lodewijk een grote studiereis maakte naar de meest bekende kolenmijnbekkens en hierover een uitvoerig rapport uitbracht over de wijze van ontginning, de eigenschappen en de al of niet schadelijkheid van het gebruik van steenkool voor de gezondheid. Tussen haakjes zij nog opgemerkt, dat de noot op blz. 190 van het werk van v. Deventer, als zou G. Agricola's de Re Metallica in 1557 in het Duits en in 1657 (met andere werken van A.) in het Latijn zijn uitgegeven, niet juist is. De oorspronkelijke uitgave van de Re Metallica, waarvoor de Nederlander Erasmus bemiddeld heeft bij Froben te Basel, was in de Latijnse tekst gesteld en werd door de Bazelse universiteitsprofessor, filosoof en arts Philipp Bechius vertaald in het Duits.

Tenslotte werd de figuur van Goossen van Vreeswijk ook voor het voetlicht gebracht door Dr. W. P. Jorissen in het Chemisch Weekblad van 1914 (pag. 1075-1086) en 1915 (pag. 28-30): "Goossen van Vreeswyck, een mijningenieur en chemicus vóór 250 jaren".

Behalve uit zijn eigen geschriften zijn weinig authentieke gegevens bekend over het persoonlijke leven van Goossen van Vreeswijk. Uit zijn in 1689 in Den Haag uitgegeven werk "De Roos en Lelye der Koningen" kan men afleiden, dat hij in 1626 ge-

boren werd, waar hij schrijft: "Dit is dat mijn be-
 "wogen heeft dese saecken te beschryven van Enge-
 "lants reyse, die ick gedaen hebbe in myn oude da-
 "gen, alsoo ick nu ben in mijn 63. jaer mijns ouder-
 "doms, ende met de machtige Scheeps-Vloot uyt
 "Hollandt gereyst, met sijn Konincklijcke Hoogheydt,
 "ende Engelandt hebbe ingenomen sonder bloet te
 "vergieten".

Ook weten wij, dat zijn schoonvader Johannes van Liessel heette en waarschijnlijk afkomstig was van "Maseck". In zijn werk "Silvere Rivier" komt een lofgedicht voor van de hand van J. van Liessel D. D. G. Maseyck. Het is wel voor de hand liggend, dat zijn schoonvader en deze lofdichtpoëet een en dezelfde is.

Tenslotte weten wij, dat zijn vrouw "en drie jonge Soonen" hem vergezelden op de reis die hij in 1663 maakte naar de landen "op de hoogte van 4 graden". Hij vermeldt hierover in zijn boek "de Groene Leeuw": "In het Jaer 1663, heb ik noch geweest op "de hoogte van 4 graden, met mijne Huisvrouw en "drie jonge Soonen, die ook alle drie daer door de "Land-Siekte gestorven en begraven zijn: en deze "Reise deed ik in 't geselschap van den Wel-Edelen "Heer Quirijn Spranger, Directeur en Gouverneur "van deselve Landen". Uit zijn geschrift "De Goude Leeuw" blijkt, dat hij in 1663 en 1664 in West-Indië was "voor de staet van het Vereenigt Nederland".

Waar aan zijn alchimistisch-chemisch werk door de hiervoor genoemde schrijvers reeds aandacht werd besteed, willen wij ons in dit artikel verder bepalen tot enkele grepen uit zijn mijnbouwkundige bezigheden.

Zijn eerste werk, dat hij heeft uitgegeven, verscheen in Amsterdam bij Joannes Janssonius van Waesberge in 1670 en is getiteld: "Het Cabinet der Mineralen, Metalen, en Berg-eerts; Hare Gangen,

HET
CABINET
DER
MINERALEN,

Metalen, en Berg-eerts;

**Hare Gangen, en Natuur; Ook wat
Instrumenten daer toe behooren, om
in vremde Gewesten te ge-
bruiken.**

*Hier is noch by-gevoegt een Uitlegging over de
onderste deelen van de Tafel Hermetis.*

Kortelijk beschreven, door

**GOOSSEN VAN VREESWYK,
Berg-meeſter.**

AMSTERDAM,

By **JOANNES JANSSENTUS van Wacberge,**
op 't Water. 1670.

en Natuur; Ook wat Instrumenten daer toe behooren, om in vremde Gewesten te gebruiken". Hij was toen 44 jaar oud en had reeds verscheidene grote reizen achter de rug, o. a. die naar West-Indië, de reis waarop hij zijn drie zonen heeft verloren. Het is opgedragen "Aen de Edele, Hoog-achtbare Heeren, De Heeren Bewinthebberen van de Oost en West-Indische Compagnien, Respective, Ter Kaminen van Amsterdam residentende".

"Myn Heeren,
 "Het is genoeg bekend, dat men selfs in de Eerste
 "Eeuwen heeft beginnen te soekken na de rijkdom-
 "men, die ons Godt onder de aerden gegeven heeft;
 "nadien hy den mensch tot een Heer had gestelt over
 "'t werk sijner handen, gelijk in den 8. Psalm daer
 "van is te lesen. En hierom heeft ons Godt selfs be-
 "volen, in sijne Heilige Schriften, dat men de Berk-
 "wekken sou bouwen, en de Metalen uit de aerde
 "smelten, om die tot eere sijnes goddelijken Maje-
 "steits te gebruiken. Nu dewijl ik door geduurige
 "studien, veelvoudig arbeiden, en groote ervarent-
 "heden in vremde gewesten, al eenige kennis in de
 "selfde Konst heb bekōmen, soo ben ik tot algemee-
 "ne nuttigheit bewogen geworden, daer van dit klein
 "Boekjen aen de weereld mēe te deelen: en ik heb
 "de vrymoedigheid genomen, van het selvige aen
 "Uwe Edele Hoog-achtbaerheden ootmoediglijk op
 "te dragen, vertrouwende dat het niet onaengenaem
 "sal wesen; vermits het kortelijk handelt van alles
 "wat men noodig heeft in die vremde Landen daer
 "toe te gebruiken; als mede, wat een Berg-meester
 "moet weten, die na soo verregelegen quartieren
 "wilt gaen, om aldaer voor Bergmeester te dienen.
 "Ook indien men mogt komen op eenige plaatsen,
 "daer Mineralen van alle specien voorvielen, waer
 "in men vertrouwen kan, eenig goet Metael te sullen
 "wesen, als van Gout, Silver, Koper, Tin, Lood,
 "Mercurius, of andere Marcasiten, die velerhande
 "zijn, en dienvolgens op een bysondere manier in 't
 "probeeren getracteert moeten worden; soo heb ik
 "daerom alle de saken, die by malkander behooren,
 "in dit Boekje kortelijk aengeteekent, dewijl die
 "nergens in eenige Berg-boekken worden gevonden
 "Derhalven is hier in niet beschreven, dan 'tgene
 "ik door eigen ervarentheit heb bekomen, wel onder-
 "vonden hebbende, wat in die Landen noodig is, tot
 "soo een grootwichtigen werk, waer aen soo veel is
 "gelegen. En by aldien een Bergmeester de minste
 "van dese saken quam te ontbreken, soo zijn alle
 "aengewende onkosten te vergeefs, en men maekt

"dan verloren reis. Dus om sulks voor te komen
 "heb ik dit gedaen. Indien het selfde, nevens mijnen
 "yver tot de gemeene nuttigheit, by Uwe Edele Hoog-
 "achtbaerheden gunstig opgenomen mag worden, soo
 "sal ik voortz altyt my bevljtigen te doen blykken,
 "dat ik ten hoogsten wensch te zijn en te blyven,
 "Edele Hoog-achtbare Heeren,
 "Uwen seer ootmoedigen en onderdanigen Dienaer
 "GOOSSEN VAN VREESWIJK".

Na de opdracht wendt hij zich:

TOT DEN LESER.

"Waerde goetgunstige Leser, het is ten hoogsten
 "te beklagen, dat de seer heerlijke en nutte Konst
 "van het Bergwerkken soo weinig by de gemeene
 "mensen behertight word, daer niet alleen seer
 "grootte voordeelen, maer noch oneindige kennissen
 "en goddelijke wetenschappen in de selfde verbor-
 "gen zijn. Doch vele voelen sich daer van afgetrok-
 "ken door den neerstigen vlijt, en lankduurigen
 "moeielijken arbeid, die men daer in te besteden
 "heeft: andere zijn daer van afgeschrikt, door de
 "sware schaden van onbequame en onverstandige
 "werklieden aen vele menigmael toegebracht. Hier-
 "om heb ik dit klein boekjen willen uitgeven, niet
 "tot ydele glory, maer tot mijnes naestens nuttig-
 "heit, om ygelijk die het mag aengaen te waerschou-
 "wen, wat men van nooden heeft, tot het bevorderen
 "van Bergwerkken, soodanig als in vremde gewes-
 "ten vereischt word. Ik wil alle Liefhebbers bidden,
 "dese weinige letteren gunstig te lesen en aen te
 "nemen: en om haer noch meer te vernoegen, heb
 "ik goede handelingen van andere Meesters, by my
 "selfs ondervonden, in het proeven der Mineralen,
 "en smelten der Metalen, hier by gevoegt; als van
 "Theophrastus, Agricola, Lazarus Erkern, en Jo-
 "han Rudolph Glauber, waer van ook in de Boekken
 "deser heerlijke Mannen genoeg is te lesen. Maer
 "wat aengaet de manier der vremde gewesten, die
 "is by haer niet te vinden, alsoo sy die plaetsen

"noit hebben besocht, en dierhalven daer van niet
 "hebben kunnen schrijven. Ik sou van de natuur der
 "Landen, welke ik besocht heb, wel onderrichting
 "gegeven hebben; maer vinde dat ten deele al van
 "andere gedaen. Ook heb ik alles wat noodig was al-
 "leen kortelijck aengeteekent, nochtans genoegsaem
 "om de Liefhebbers nuttig te dienen, en te voldoen.
 "Neemt onsen arbeid ten goeden".

Uit deze voorrede blijkt, dat Goossen van Vrees-
 wijk de mijnbouwkundige literatuur van zijn tijd ken-
 de, bestudeerd heeft en benut heeft voor de uitoeffe-
 ning van zijn mijnbouwkundig-geologische praktijk.

Dat hij een grote bekendheid genoot, blijkt ook
 uit de vooraan in ditzelfde boek opgenomen "Com-
 mission" van "La Compagnie des Indes Occidentales"
 van 18 december 1665, waarin onder meer ge-
 zegd wordt: "Au Sieur Georges van Vreeswijck, Sa-
 "lut. Comme le Pais de Canada ou nouvelle France,
 "se trouve abundant en Mines de diverses sortes,
 "dont les esprouves qui en ont esté faites donnent
 "esperante d'en tirer un proffit considerable, si la
 "conduite en est confiée à une personne intelligente
 "et bien versée en ces sortes de travaux. Nous Di-
 "recteurs Generaux de la d. Compagnie estant
 "pleinement informez, de vostre capacité et expe-
 "rience en la connoissance des Mines, et que vous
 "en scavez, tirer ce qu'elles peuvent produire d'uti-
 "les avec tout le mesnagement possible. Nous con-
 "fiant d'ailleurs en Vostre fidelité et affection
 "Vous avons par ces presentes Commis et Commet-
 "tons, pour avoir la conduite principale des travaux
 "de toutes les Mines dudit pais de Canada, ou Nou-
 "velle France, faire l'ouverture d'icelles et y met-
 "tre les gens necessaires pour fondre les metaux,
 "et generalement agir en tout ce qui concernera
 "vostre dicte Commission pour le bien et avantage
 "de la d. Compagnie suivant les ordres et instruction,
 "qui vous seront par nous donnez.

Het doel van de uitgave van dit "Cabinet der

Mineralen" omschrijft hij in de eerste alinea: "Uit
 "liefde tot mijnen naesten bewogen, heb ik dit Hand-
 "boekjen in 't licht willen geven; op dat yder, die 't
 "in de hand sal nemen, daer in sou kunnen sien, wat
 "een Berg-meester te doen heeft, die sich in vrem-
 "de gewesten begeven wilt, of na Oost of West-Indien
 "soekt voor Berg-meester te gaen". De aanleiding
 ertoe was, dat hij de ervaring had, dat hetgeen hij
 in de leerboeken van Paracelsus, Agricola en Lazarus
 Erkern had gevonden, niet altijd overeenkwam
 met zijn bevindingen: "Over dese sal ik eenige stuk-
 "ken nu aenwijzen, van 't fundament dat ik daar in
 "heb gevonden, wanneer ik in den jare 1663. voor
 "Berg-meester ben gegaen na Kajana, op de hoogte
 "van $4\frac{1}{2}$ graed, benoorden de Linie; en in den jare
 "1665. voor de West-Indisch Compagnie van Sijne
 "Koninklijke Majesteit van Vrankrijk, na Kanada in
 "Nieuw Vrankrijk, op de hoogte van 47 graden, be-
 "noorden de Linie. In dese landen dan, heb ik tot
 "drie malen voor Berg-meester geweest, en heb
 "daer bevonden, dat de beschrijving van de berg-
 "boekken daer mede niet overeenkomen: want dese
 "Landen van Indiën, liggen op een ander klimaet,
 "als ons Vaderland; soo dat op dese beschrijving
 "van teekens in die landen niet vast kan gegaen wor-
 "den: want hoe verder van de Polushoogte, hoe men
 "ook anderen aert van de gangen door het gebergte
 "vind; en hoe dichter of nader sy zijn by het Zuiden
 "of Noorden, soo vind men ook onderscheid in de ge-
 "bergten. En het is niet vreemd, dat die Landen een
 "anderen aert hebben, daer de menschen ook van
 "een anderen aert zijn als wy, want sy loopen alle
 "daer naekt, soo wel vrouwen als mannen, waer van
 "in de Reisboekken genoeg is te lesen".

In vijftien artikelen geeft hij dan zijn inzichten op
 grond van zijn eigen ervaringen.

"Nu dan, om tot ons voornemen te komen, van te
 "bewijzen, dat de Beschrijvingen der Berg-teekens
 "gewis gaen in onze Landen, veel min noch in andere

"Landen. Wanneer Paracelsus en andere schrijven,
 "dat 'er Mineralen soudē zijn, waer geen lange boo-
 "men of gras wassen, het selfde is falsch: want ik
 "heb selfs gesien, dat op de plaatsen, waer ik een
 "Mijne heb gevonden, daer de schoonste boomen
 "wiessen, die iemand met hert en ziel konde wen-
 "schen: doch alles was wat sij beschrijven, is op de
 "hoogten die sij bewoonden, ten naesten bygoet:maer
 "wat my hier ontrent is bekent, sal ik aen de Wereld
 "nu mede deelen; en eerstelijk van de teekens der
 "gangen en aders, op wat wijze die mogen ontdekt
 "worden na de gemeene stijl, en dat heb ik afgedeelt
 "in 15 Artikelen.

Artikel 1.

De gangen of aders ontblooten sich op verschei-
 de manieren; soo dat men somtijts in 't werkken
 aders bekoomt, die 1.2.3.4.5.6. en meer voeten
 of vademen van malkanderen zijn, sonder dat sy by
 een vallen: want ik heb dat in vremde gewesten ge-
 sien, in die plaatsen wel zijnde dicht by de zee, of
 op de kant van het water, soo dat ik een pock-gank
 bevond, die selden breed valt.

Artikel 2.

De gangen of Mijnen worden aldermeest door
 aerdbewing, ontdekt, gelijk ik in 't jaer 1666. in
 nieuw Vrankrijk gesien heb; waer een gebergte was
 wech gesonkken, en ik een gantsche gank bloot vond:
 dese was van wild Antimoniaels yser, eerst hebben-
 de het kouleur uit den graeuwen, en die vallen sel-
 den goet.

Artikel 3.

Het gesteente tusschen de gank, word een schei-
 ding der aders genoemt: want een deel is voor oogen
 het ander valt in de diepte, en is verborgen; dus
 alle gangen, die in de diepte vallen, zijn putgangen;

dese hebben niet vele takken of aders.

Artikel 4.

De gangen die onder dwarsch door het gebergte loopen, zijn by my Horisont-gangen; gelijk ook de slingerende gangen; dese zijn niet van de beste, en loopen mede tot niet.

Artikel 5.

De Berg-werkken worden gangen genoemd, na de winden: als een gank komt uit het Oosten, dat is by de gemeene Berg-luiden een Hooft-gang genoemd. Dit heeft my gemist, als ik op mijn Compas een graed most veranderen, op de hoogte van 47 graden; soo dat de landen de meester maken van de vruchten des lands.

Artikel 6.

Soo een gang van boven loopt, en slingerende weder om hoog, dan na beneden, en dan van de rechter hand na de slinkker; dat is ook een van de quade teekens: Want het is my gebeurt, dat ik een gang heb ontbloot, en beneden komende, heb ik in 't laest mijnen gang verloren.

Artikel 7.

Een Hooft-gang, komende uit den winkel des Wereldts, word een breeden Broeder-gang genoemd; doch sy is in verscheide deelen uit-gedeelt. Na sulker gangen oorspronk moet men niet soekken; want dat is dan het einde van Uw werk, vermits sich de Water-fonteinen daer door ontblooten, soo dat men dan van het werk moet af-loopen, en de Mijne niet meer kan bewerkken, waerom dan alle aengewende onkosten verloren zijn.

Artikel 8.

Een gang die geen water heeft, seggen de gemeene Berg-lieden doot te zijn: en dit heb ik in West-Indiën bevonden, daer ik een Mijne had ontdekt die geen water gaf; en dus sag ik dat dese Mijne doot was, 't welk ik noch in 't werkken gewaer wierd: want de Mineralen hebben haer leven van het water, en het swavelachtig sout.

Artikel 9.

Het is ook een quaet teeken, dat het gesteente te hard is tegen natuur, dewijl men daer aen kan bevinden, dat sij niet rijk beneden sullen zijn, 't gene ik selfs in 't werkken heb ondervonden: want die door ervarentheit heeft geleert, weet alles beter als uit de boekken te lesen.

Artikel 10.

Het gebergte dat een graeuwen steen heeft, waer in men vind een bastert Crystal, dat is een van de quaetste teekens; en het geeft ook een seker bewijs dat de Mijne doot is.

Artikel 11.

Wanneer men, na de Mineralen, eenige vaele plekken siet aen 't gesteente, dat is ook een seker teeken van de doot der Mijne.

Artikel 12.

Het gebergte dat met groot geweld moet gehouwen worden, met Fiemel-yser of Berg-yser, geeft ook een quaet teeken; want den arbeid valt daer seer swaer en kostelijk; en men is gants niet gewoon, de geringe metalen altijd soo te bewerkken.

Artikel 13.

Het gesteente dat boven komt, moet men niet uithouwen, om alle ongelukken voor te komen; maer altijd dat beneden komt: want door het houwen word het gebergte los, en komt dan wel in te storten, al is schoon het selvige wel onderbouwt; en soo heeft men alle dagen sijn gevaer van eenige steenen te verwachten, die dan armen en beenen in stukken vallen.

Artikel 14.

Als'er talk is in een Mijne, dat houden de Bergmeesters voor een quaet teeken. Daer zijn ook steenen, die sien als den talk: en soo men die legt in 't \triangle , dan vergaet het gulden couleur: doch dat is in 't gemeen kekent.

Artikel 15.

In Kanada is sekere soort van steen uit den licht graeuwen: in desen grootsten steen zijn roode granaten, en als hy in 't \triangle koomt, soo wordt hy goudverwig; en de roode steentjes die daer in zijn, worden donker purper-verwig, 't welk een goet teeken is, want dese hebben \odot , gelijk ik selfs heb onder-vonden.

In Kajana zijn eenige steenen, die mede \odot houden; dese vind men daer de Joden woonen op Armyra. Sy liggen in de grond, en zijn van purperachtige verw, en hebben ook \odot in, so als ik heb bevonden want dese landen zijn vol Mineralen.

Op Gardeloupe is seker Minerael, dat mede eenig silver in houd; 't selfde heb ik gesien in den jare 1664. Ook was daer een \triangle berg, waer men \triangle kan krijgen. In 't jaer 1666, waer ik tot Kiebeck voor Berg-meester, daer hebben my de Indianen geseit, dat in het land van Maquale een koper Minerael is, het selfde word nu van de Engelsche beseten. De selvige hebben my geseit, dat men in nieuw

Nederland in den Slangen-berg, alsoo genoemt, den ♀ soude vinden, en daer ontrent soude men ook een soort van Minerael bekomen, 't welk mede ⊙ soude in-hebben; men heeft daer nog eenige Mineralen van ♂ . Boven in 't land is Pot-lood, het ligt by de Sierkies. In dit land is 't al wildernis en hooge bergen, soo dat aen de Mineralen niet is te twijffelen: want in die gewesten, soo wel onder de Linie, als daer ontrent, zijn de landen met grooten rijkdom van Mineralen begaeft: als mede met allerlei boom-gewas, gelijk my is bekend. Voort heb ik noch seker middel gevonden, om 't water uit de Mijne te trekken, sy mogen soo diep zijn als sy willen, met een werktuig dat seer weinig kost, dat by alle Berg-werkken met geen geld genoeg is te betalen, wanneer de Mijne van 't water gequelt word. En van dit instrument sal ik 't allen tijden bericht doen, aen de gene die dat noodig mogten hebben.

Vervolgens geeft hij een opsomming van de gehele uitrusting en bezetting bij mijnbouwkundig exploratiewerk.

"Nu volgen de instrumenten in 't klein, en wat daer toe van nooden mag zijn.

8. Grote ysere hamers.
12. Van een soort die kleinder zijn, van 8 lb.
24. Hand-hamers met pinnen.
28. Berg-ysers, daer een gat in is om een steel in te steeken, om de selfde aen de plaetsen te houden, op dat een ander daer met kracht op mag slaen.
28. Platte beitels, die een voet lank zijn, en $2\frac{1}{2}$ duim breed, op het plat en op de kop $1\frac{1}{2}$ duim dik, voor aen met stael ingelegt, seer scherp.
24. Kleine beitels, een halve voet lank, dese moeten zijn van fatsoen als de bovenste.
12. Los-ysers, eenen voet lank, en op de zijden even breed, loopende wat ovael na voren toe scherp, mede met stael. Met dese moet men het harde gesteente doorhouwen.

- 12. Hand-boomen of koe-voeten van yser.
- 12. Gemeene yser-pikken.
- 12. Berg-pikken.
- 12. Houweelen.
- 12. Ysere platte schoppen.
- 12. Spaden, met yser voor aen.
 - 2. Booren van yser, d'een wat grooter als d'ander. D'eene moet zijn om sand te booren, en d'andere om steen. Die moet met 4 à 6 stukken als in malkander worden geset: dese boort men soo diep in de grond als men wilt. Men moet een kruk hebben, die op alle dese booren past, om daer mede te booren.
- 24. Bylen.
- 12. Kap-messen.
 - 1. Winde of dommekracht, om 't gesteente op te lichten dat in 't houwen wat groot is gebleven.
 - 6. Tang-yzers die krom zijn, of byna in een driehoek gebogen. Met dese kan men groote kracht doen, om het gesteente op te lichten.
- 12. Hand-beitels.
- 12. Hand-hamers van 4. lb. swaer, die men dagelijks gebruikt om het gesteente door te houwen.
- 6. Emmers met ysere banden, om de Mineralen in te dragen.
 - 1. Katrol met een ysere schijf of rol, om boven de put te hangen, waer mede men de Mineralen kan uit-trekken.
 - 1. Touw van 50 vademmen lank, en een duim dik, om tot de rol te gebruiken.
 - 2. Trek-sagen, om hout te sagen.
 - 2. Hand-sagen.
 - 2. Essers om te booren.
 - 2. Dissels.
 - 2. Spijker-booren.
 - 2. Sny-messen of Trek-messen.
 - 4. Beitels, soo ronde als platte, de een wat breeder als d'ander, met houten hechten.
 - 2. Houten-hamers.
 - 4. Vijlen, om de sagen te scherpen.
 - 1. Kromme saeg, om alle houten mede op te schul-

- pen, die men tot het gebouw van 't werk sal gebruiken.
25. lb. Kleine spijkers.
 25. lb. Gemeene spijkers.
 20. lb. Van de 3. soort der spijkers.
 2. Loot lijnen van 20 à 25 vademmen lank, om 't gebergte mede te meten.
 1. Blaes-balk van 6 voeten lank.
 1. Kleine blaes-balk van 3 voeten lank.
 1. Hand-balk om op de test te gebruiken.
 2. Ysere oogen, om de balken in den oven of op den heert te leggen.
 1. Ysere schop met een rink, om de kolen en Mineralen in den oven te werpen, wanneer men sal smelten.
 1. Ysere kruk, om den drek af te trekken van de gesmolte metalen.
 1. Schrapper, om de tegelen mede uit te schrabben, 3 voeten lank.
 1. Oog-yser, om het oog van den tegel te openen.
 1. Grootte tang, om de Metalen aen te vatten.
 1. Slakken-haek, 5 voeten lank.
 1. Breek-yser, 4 voeten lank, om de slakken, die in den oven zijn kout geworden, los te stooten.
 1. Breeden schrapper, lank 3 à 4 voeten.
 1. Smelt-tang, om op den gemeenen smelt-heert te gebruiken.
 6. Berg-lampen.
 2. Lanteerens.
 4. Troffels, om de ovens daer mede te maken.
 2. Hamers, om de steenen te houwen die tot de ovens behooren.
 2. Ringen, om den heert te slaen, die onder in de ovens komt.
 50. lb. Ysere staven, om eenige roosters in de Wind-ovens te maken.
 1. Schale met haer gewicht.
 1. Kleine Schale, om een half pond in te wegen.
 1. Vysel met een stamper.
 1. Kopere giet-poekel, om de gesmolte Metalen in te gieten.

1. Ysere smelt-lepel.
1. Kopere ketel van 3 à 4 emmers nat.
1. Kleine ysere pot van een emmer nat voor een sandkappel.
6. Aerde Retorten.
6. Glase Retorten.
1. Voor legger.
6. Kolven van aerde.
6. Glase-kolven.
12. Scheid-glasen.
12. Kleine Scheid-kolven.
2. Fiolen van glas.
12. à 14. Gesette Smelt-kroesen, van de middel-soorte.
2. Muffels.
12. Kappellen.
2. Testen.
4. Gemeene Glase-kolven.
2. Helmen.
12. Kleine Scheid-glasen, om daer in gout en silver van een te scheiden.
10. lb. ♀ , om de Mineralia van ⊙ en ☽ daer mede te scheiden in den droogen weg.
100. lb. ⊙ .
100. lb. Vitriool.
50. lb. ♀ .
25. lb. Glas-sout.
100. lb. Gemeen sout.
26. lb. ♂ .
25. lb. ♀ .
10. lb. ♀ .
25. lb. ♀ .
10. lb. Sal armoniac.
4. lb. Olie van Vitriool, om den salis uit te maken, om ⊙ en ☽ uit hare Mineralen te scheiden.
1. Ysere Wind-oven van 6 voeten hoog. Dese moet rond zijn, van beneden een spanne wijd op de helft, en na boven een halve span; dan heeft △ sijn kracht beter om te trekken: doch dese oven is in 't midden van twee stukken, en van binnen

wel met goet leem bestreken. Van binnen is een rooster, die sit een spanne van beneden: onder dese rooster is een asch-gat: boven de rooster is een deur van een voet groot of hoog, 5 à 6 of 7 duimen wijd; en met een deur, soo boven als beneden, om 't \triangle in den oven te regeren. Dese oven is om in de scheepen te gebruiken, op wat plaetsen men sou mogen aenkomen, 't zy met een schip ofte boot. Dusdanigen oven heb ik ook in de West-Indiën gebruikt; en het is een van de bequaemste ovens, om in der haest een proeve te nemen van eenig Minerael ofte sand: Want daer zijn niet veel dingen, die ik in desen oven niet sou kunnen smelten, dewijl hy seer sterk drijft met sijn \triangle . In desen oven kan men in 't klein beproeven, en alle dese Metalen of Mineralen smelten als \odot , D , ♀ , ♃ , ♄ , maer ♂ , moet met een groot yser gesmolten worden, daerom kan dat in desen oven niet geschieden.

1. Kleine Tang met een stook-yser tot desen oven.
1. Smid, met sijn winkkel.
1. Chirurgijn met sijn koffer, en medicamenten.
12. Mannen om te werkken in de saken van de mijne.
 1. Timmerman met sijn goed.
 1. Metselaer met sijn goed.
12. Snaphanen of Vyer-roers met haer toebehooren, soo kruid als loot, en bandeliers.
4. Bossen lonten.
16. Sabels.
6. Pistolen.
 1. Oud Zeil, om op 't land daer men komt een tent van te maken, waer men soo lang blijft, tot men siet wat van de saek is.
 2. Compassen.
 2. Sand-loopers.
 1. Passer proportionael, of Quadrant, om alle de hoogten van 't gebergt af te meten, met een lijne, als voren is aangewesen.
 1. Sloep, soo daer in 't land rivieren zijn, om van d'een plaets na d'ander te gaen, en alles t'on-

dersoekken, ook om eenige visch te vangen, tot gerief van 't volk.

Brood voor den tijd van 6 weken.

Vleesch en Spek.

Erweten en Boonen.

Gort en Stokvisch.

Boom-olie.

Kaes en Boter.

Sout en Asijn.

Wijn en Brandewijn.

Lampen.

Keerssen.

Voor yder man een Kombaers om onder te liggen.

4. Zeven, om de Mineralen te ziften.

Voorts dese dingen zijn soo voorgeschreven, op dat een Berg-meester, of ook de Heer dien hy dient, staet kunnen maken van alles. En dit heeft my noit levendig mensch soo voor gedaen, gelijk ik nu hier geschreven heb, van de gelegenheit der vremde gewesten, wat men daer in 't klein van nooden mag hebben, om een saek in 't kort t'onderzoekken: want ik schrijf niet, of heb met mijn eigen handen dat in 't werk gestelt. Gode zy dank in eeuwigheit."

In zijn "Vervolg van 't Cabinet der Mineralen, of de Goude Son der Philosophen", uitgegeven in 1675, geeft hij ook de afbeeldingen van de gereedschappen met de namen er bij (zie afbeeldingen).

UITLEGGING DER CHARACTERS.

☉, *Aurum*, Sol, Gout.
 ☽, *Argentum*, Luna, Silver.
 ♀, Mars, Yfer.
 ♀, Venus, Koper.
 ♃, Jupiter, Tin.
 ♄, Saturnus, Loood.
 ☿, Merkurus, Quiksilver.
 O, Aluin. ☉, Salpeter. ☉, Gemeen Sout.
 ☉, Vitriool, Koper-rood.

☉, *Sul Gemma*, Steen-Sout.
 ☽, *Circulaceerde Wijn-Aeen*.
 ♀, *Tartarus*, Rouwe Wijn-Aeen.
 ♀, *Sulphur*, Swavel.
 *, *Sal Armoniac*.
 ☉, *Arsenicum*, Rode-Aard.
 ♂, *Antimonium*.
 ☉, *Spiens Groen*, of Roomsche Vitriool.
 †, *Aluin*. ✖, *Gedistilleerden Aluin*.
 ☉, Regen-water.
 Δ, *Vyer*. ▽, *Wach*.
 ♀, *Aqua Fortis*, Sterk Water.
 ☽, *Aqua Regis*.
 ☽, *Corpus*, Geel-Groen Sout.
 ✖, *Spiritus*, Geest. ♀, *Kalk*.

Over zijn vak schrijft hij in de opdracht van dit vervolg:

"Dese konst is een Moeder van alle Wijsheit, waer
 "door Goud en Silver, Yser en Koper uit der aerden
 "aen den dach gebragt, en door het vyer gesmolten
 "tot een Corpus gemaekt worden; waer van men by
 "Iob op het 28. Cap. kan lesen, en voorts door-
 "gaens in de H. Schrift: alsoo dat deze Konst is het
 "Primum Mobile van alle Wetenschappen, by d'aller-
 "wijsten altijd in hooge eeren gehouden". En hij
 "sluit zijn opdracht met: "Nu moet ik alle Vrienden
 "en Liefhebbers bidden, dat sy mijnen geringen ar-
 "beid in dank willen aennemen, dewijl ik wel denk-
 "ken kan, dat'er noch grooter en hoog geleerder
 "Mannen in deze Eeuw sullen gevonden worden:
 "want mijn bedrijf is anders niet, dan in de Berg-
 "werken te laboreren, hare Erts en Gangen te ken-
 "nen, waer van in mijn voorgaende Schriften veel-
 "sins gehandelt is. Hier mede wensch ik alle Be-
 "minders van de Natuur, in haer onderzoek, heil en
 "zegen, door de genadigde bystant des Almachtigen
 "Godts, terwijl ik sal blijven".

Waar heeft hij nu in de loop van de jaren gewerkt, voorzover dit uit zijn geschriften blijkt? Zoals wij boven reeds citeerden uit het "Cabinet der Mineralen", was hij in 1663 voor de Nederlandse West-Indische Compagnie in "Kajana" op $4\frac{1}{2}^{\circ}$; in 1665 was hij in het Franse gedeelte van Canada; verder blijkt uit een notitie op het einde in ditzelfde boekje, dat hij tot 1668 in Amerika verbleef, hetzij Canada, hetzij bezittingen van de West-Indische Compagnie.

Het boekje, dat hij daarna heeft uitgegeven, draagt de naam "De Roode Leeuw, of het Sout der Philosophen". Het is verschenen bij Pieter Arentsz te Amsterdam in 1672 en opgedragen aan "den Hoog-Edelen, en Wel-geboren, seer Gestrengen Heere "Myn Heer MARTELS, Heere van Danckeren, We-
 "suyve, en Lerte, ten dienste van Syne Keurvorste-

"lijke Doorluchtigheid van Keulen, en Syne Vorste-
 "lijke Doorluchtigheid van Munster, Ontfanger Ge-
 "nerael, en Richter van Vest Recklinckhausen, de
 "Landen van Emblant en Hummelinck; &c.". Hij
 was toen 46 jaren oud.

Uit de opdracht van dit boekje blijkt, dat hij
 zich sinds zijn 26e jaar op dit terrein bewogen heeft,
 als hij schrijft:

"En alsoo ik meer dan twintig jaren, dach en
 "nacht, met groote moeiten, door duisenderlei pe-
 "rykelen, gevaerlijkheden, en onkosten, de Anima-
 "lische, Vegetabilische, en Mineralische lichamen,
 "nevens hare Souten, in Gelderland, Holland, Vran-
 "rijk, West-Indien, en andere Landen, heb onder-
 "socht, en duisenderhande Proeven en Processen
 "gelaboreert, aengaende de Medicynen en het hooge
 "Werk der Philosophen".

Aan de hand van de jaartallen is dit het tweede
 geschrift van zijn hand; uit de voorrede blijkt ech-
 ter, dat "De Goude Leeuw, of den Asijn der Wysen"
 reeds geschreven moet zijn. Dit laatste is echter
 pas gedrukt in 1676 te Amsterdam, nadat eerst nog
 in 1674 "De Groene Leeuw", of het "Licht der Phi-
 losophen" werd uitgegeven.

In "De Roode Leeuw" besteedt Goossen van
 Vreeswijk wederom veel aandacht aan de mijnbouw.
 Hij beschouwt zichzelf dan als een echte "Berg-
 meester", een titel die hij vanaf deze uitgave ook
 regelmatig voert. Over de mijnbouwkunde uit hij
 zich hier als volgt: "Nu vind ik my genoodsaekt het
 "verszoek van eenige Vrienden te vernoegen, die my
 "gebeden hebben haer te willen onderrichten, hoe
 "de Berg-werkken, wanneer men die uit de Mynen
 "trekt geregeert moeten worden; dewijl wy onse be-
 "sigheit daer omtrent veel gehad hebben, en ik voor
 "desen als Berg-meester tweemaal door Westindiën
 "gereist heb; gelijk daer van wijd en breed veel te

"lesen is by den beroemden Berg-meester Agricol-la, die alles in 't gemeen heeft aangewesen, wat "tot het Ampt van een Berg-meester vereischt word "en wat een soodanigen behoort te weten".

Vervolgens geeft hij een omschrijving van de rechten en plichten van de "Berg-meester", in dertien artikelen, naar mijn weten de enige van dien aard, die in de Nederlandse taal en van Nederlandse hand verschenen is. In het Duits bestaan diverse van dit soort "Bergordnungen", maar deze hebben dan als regel op regionale Duitse belangen betrekking, terwijl de omschrijving van Goossen van Vreeswijk een meer algemeen en internationaler karakter draagt.

"Van de Berg-saken, en het Ampt eens Berg-meesters in 't gemeen.

Artikel 1.

Een Berg-meester moet ontrent de Myne wonen, om dagelijks het oog op den arbeid te hebben van 't gemeene volk, en alle dagen sijne aenteekeningen houden van 't gene uit de Myne word gehaelt en getrokken. Dit selvige sal de Meester-knecht aen den Berg-meester toonen, op dat de Berg-meester een proeve van 't Minerael maken kan, om te weten wat dagelijks uit de Myne kooft.

Artikel 2.

Een Berg-meester moet de plaets wel in acht nemen, en van wat voor een aert het gesteente is dat daer alle dagen word uitgetrokken en los gehouwen, waer aen men het leven of de doot van de Myne kan sien, gelijk ik in mijn Cabinet der Mineralen beschreven heb. Ook kan men dat bespeuren aen het kouleur van 't gesteente; want als men witte, blaewe, kalkachtige plekken siet aen de steenen, soo is het een teeken, dat de Myne in het afgaen is, en niet vorder leeft, 't welk ik heb bevonden.

Artikel 3.

Een Berg-meester moet wel acht slaen, of in het werkken sich eenige water-fontein mogt ontblooten, en dan sal hy die plaets niet meer laten bewerkken, als op het einde zijnde; maer indien hy dat water van de hand leiden kan, soo staet het hem vry daer noch in voort te gaen. Daerom moet een Berg-meester goede kennis hebben van de wateren onder d'aerde, of die tegen de Son, of met de Son loopen; want daer aen kan men weten wat voor een oirspronk die Myne mag hebben; waer van op een ander plaets noch meer sal gesproken worden. Dit is 'er af, dat de wateren die tegen de Son loopen, vele koude en vergiftige dampen zijn onderworpen, die vele krankheden veroirsaken onder het volk, als dikke beenen, het swellen der buiken, waer door vele moeten sterven: en by aldien dit gespeurt word, soo moet de Berg-meester synen vlijt aenwenden, om door geblaes of rook-werk dese dampen t'overwinnen, en sich het water dan quijt te maken.

Artikel 4.

Een Berg-meester is gehouden, na alle Berg-rechten, de plaetsen te laten bewerkken, waer eenige Mineralen gesien of bespeurt worden: en hy moet wel in achting nemen, of op die plaets een loopende Rivier is, waer in men de Mineralen hare aerdachtigheid doen afwasschen kan, die van de berg-aerts daer is aen blyven hangen; als mede of dat selvige water bequaem is om daer een molen te leggen, daer de Mineralen mogen gesmolten worden.

Artikel 5.

Een Berg-meester moet noch wel letten, of ook ontrent die plaets een goet bosch wesen mag, om het hout in overvloed te bekomen, soo wel tot het bouwen van de Myne, als mede om de kolen te bran-

den, waer door het Minerael word gesmolten. En by aldien men sulke saken gebrek quam te hebben, soo is het niet raedsaem dat werk aen te vangen, of men moest een bequamen gank hebben om die selvige te kunnen halen en brengen ter plaets daer de smelt-ovèn is.

Artikel 6.

Een Berg-meester moet de plaets aenschouwen om de selvige niet te bewerkken waer eenige quade winden in 't Gebergte vallen, die quade dampen veroirsaken. Dese zijn de hooge Bergen wel meest onderworpen, waer de gangen in de Quart vallen: en sy worden ook seer gequollen van Swavelachtige lucht die tusschen de gesteenten inkomt, wanneer men de Myne sal ontblooten; welke men niet licht kan quijt worden, dan met het doorwaejen van winden, of met eenigen tijt het werk te laten steken, tot dat de Swavel sich selfs verteert heeft, en de Myne bequaem is om te bewerkken. Dese quade damp of \triangle word by de Philosophen een Draek genoemd, die sijn eigen staert op-eet, dien Basilus ook seit in de Steenrotsen syne woning te hebben. Waer van ik hier na noch breeder verklaring sal doen.

Artikel 7.

Een Bergmeester moet alle de plaetsen van het Gebergte, waer eenige Mineralen gespeurt worden, op bequame wysen afdeelen; als een Yser-Mye in twee of vier deelen; doch sonderling na de bequaemheit der plaatsen, en de streeken der Gangen. Een Myne van h , u , q , kan wel in 8, 16, of 32 deelen afgedeelt worden. In de Goud en Silver-Myne deelt men alle de plaetsen af, waer Mineralen gemerkt, en by haer bepaelt getal bewrocht worden, op dat de Bergmeester syne rekening mag maken, wat yder persoon in synen arbeid dagelijks daer van sou kunnen uitleveren; waer hy dan in 't gemeen

boek houd, om aen synen Heer of Meesters te ver-
toonen.

Artikel 8.

Een Berg-meester heeft het gesag en de macht in alle Berg-saken naest den Heer, om alle Pyp-pestelders en Oproermakers in den Ban te doen, tot voordeel van het gemeene Best; waer van by den beroemden Bergmeester Agricola genoeg is te lesen in sijn boek, pag. 69, 70. Want het quaet te straffen naer orden der Berg-rechten staet den Berg-meester toe.

Artikel 9.

Een Berg-meester moet alle saken beschikken die tot het werk vereischt worden, op dat den arbeid ordentelijk mag voortgaen, tot voordeel van synen Heer of Meesters. Daerom sal hy ook moeten weten alle Gangen t'ontbloten, en het gemeene volk t'onderwysen in den arbeid van de steenen te houwen, en die selvige voor den dach te brengen: want alle Berg-meesters moeten verstaen, dat in vremde Gewesten het gesteente een anderen aert heeft als in het Vaderland; soo dat yder plaats hare bysondere stijl van werkken vereischt.

Artikel 10.

Een Berg-meester moet alle dagen van het Mineral dat uit de Myne kooft een volkomen preuve maken, soo kan men weten wat voor Metael dagelijks by die Myne word uitgelevert. Daer-en-boven sal een Berg-meester de proeven maken van alle de Marcasiten, het sy Souten, Salpeter, Vitriool, Aluin, Sout; of van alle Solverachtige aert der Mineralen: dese proeven sal de Berg-meester aen synen Heer in 't heimelijk bekend maken.

Artikel 11.

Een Berg-meester moet met zijn Bergkompas de Gangen ontblooten, afdeelen, en in order brennen, op dat geen misverstand in 't werkken gebruikt worde; want sonder kompas in de Myne te werkken, is ydelheit: daerom sal het Berg-kompas zijn met een scherpe naelde, en niet als de gemene scheepskompassen die met een ronde schijf lopen, waer op een lelye geteekent is. Men kan ook een naelde aen een syden draet hangen in een kleine kas, waer een glas in is, op dat men syne afdeelinghe sien mag, die vier streken recht door malkander sal maken in 't midden van een kruis, daer de punt van die naelde op staet; tusschen welke noch vier halve streken komen, en tusschen dese noch acht, in 't geheel makende sestien streken. Dit zijn de Quartstreken; en tusschen dese Quart-streken komen noch sestien deeltjes, makende t'samen 32 deeltjes: waer tusschen zijn 64 deeltjes, die viermael verdubbelt 256 deelen uitleveren, en alsoo voorts, tot dat men zijn Cirkel rond heeft in het getal der gangen.

Artikel 12.

Een Berg-meester moet alle de Instrumenten ordonneren die tot den gantschen arbeid behooren, om de steenen te houwen, en de Myne te bouwen; waer by komen de Waterwerkken, als pompen, molens, blaesbalkken om het water quijt te worden, als mede door goten en water-loopen, of andersins: want soo een Berg-meester geen kennis heeft van dese dingen, soo behoeft hy in geen vremde Gewesten te gaen, door dien daer geen hulp noch raed by een ander is te halen, 't welk ik selfs al heb onder-vonden.

Artikel 13.

Een Berg-meester moet de plaets niet laten uithouwen die uit de Natuur al te hard is, maer die

vermyden, en selfs wat omgaen, tot dat men in het gebergte kooft, en het vyer kan gebruiken, om alsoo de steenen in stukken te krijgen, waer door het Minerael dan ontbloot word. Dit is my selfs ook al gebeurt, dat ik met het vyer te werk moest gaen; doch als men dese steenen begint te roeren, soo kooft sich veel stank van ♁ openbaren, die het volk niet wel kon lyden; want al de ♁ die daer van daen kooft, is met een ♀ , en Spiritus ♃ vermengt, die dan de menschen in 't lijf krygen, en niet licht weer quijt worden: dese maken haer het tand-vlees dan los, soo dat schier alle tanden uit de mond vallen. Van dese krankheden schrijft Paracelsus wijdloopig genoeg in sijn Boek van de Berg-siekten, in het 4. deel.

Dus wil ik nu alle Berg-meesters en Berglieden waerschouwen, die in soodanigen werk sich sullen oeffenen, voorraad van een goede Medicyne te nemen, om alle het volk in gezondheid te houden, op dat den arbeid mag voortgaen in het bewerkken der Myne. Hier in kan ik u geen beter aenraden, dan die ik selfs heb gebruikt, wanneer ik op de jaren 1663, 64, 65, 66 en 67, voor Bergmeester in West-Indiën was, soo wel voor desen Staet, als voor Vrankrijk; namelijk de Panacea ♁ , en de Spiritus Salis, die door den ♁ ♃ dusdanig gemaekt word. Het Sout Commun word in gemeen ▽ gesolveert, daer de ♁ ♃ in gedaen word, en daer uit trekt men dan desen geest; waer van de hand-grepen of werkking in mijn Goude Leeuw pag. 135, seer klaer zijn beschreven.

De Medicyne die tegen de Roode Loop en Koortsen dienstig is, kooft uit ♁ , ♃ , ♁ , ana. hare handeling is mede in de Goude Leeuw pag. 55. te sien.

In mijn Cabinet der Mineralen, op het jaer 1670. gedrukt, heb ik van de Gangen, en Aders, als ook van hare gestalte beschreven; en hier kan men in 't kort nu sien wat het Ampt van een Berg-meester vereischt."

Uit deze publikatie blijkt verder, dat hij vijf jaren in Amerika gezworven heeft.

Op blz. 71 van "De Roode Leeuw" vermeldt hij verder, dat hij in het jaar 1660 te Nijmegen vertoefde en samenwerkte met de filosoof Dierik van Kal, waarmee hij vooral chemische proeven gedaan heeft, zoals hij schrijft van nut voor het verwerken van mineralen.

Over zijn mijnbouwkundige opleiding schrijft hij nergens. Gezien echter zijn grote bekendheid met de meeste geschriften op mijnbouwkundig gebied, moet men wel veronderstellen, dat zelfstudie de basis van zijn kennis is geweest.

Het volgende boekje "De Groene Leeuw, of het Licht der Philosophen", verscheen in 1674 te Amsterdam en is opgedragen aan "den Hoog-Edelen en Wel-geboren Heer, "Myn Heer Hans Albrecht van "Treileben, Edelman van Zijne Doorluchtigste Maje-
"steit des Koninks van Sweden". In de voorrede begint hij met zich te verontschuldigen, dat hij zijn "Liefhebbers" zo lang heeft laten wachten op een nieuwe publikatie: "maer ik moet bekennen, dat de "lust en liefde tot de Konst mij schier was ontval-
"len, door de sware Oorlogen en ellenden die ons "lieve Vaderland geplaegt hebben. En dit is voor-
"waer ook geen Konst om in Oorlogs tijden te hand-
"haven, maer alleen in tijden van Vrede; en wy we-
"ten, dat, waer Vrede is, Godt gevonden word, van "wien dese Konst voortgebracht is. In dese tijden
"alle Koophandel, en daer onder de Boekhandel
"schier stil staende, en de Papieren seer kostelijk
"en noch qualijk te bekomen zijnde, heeft dit mijn
"Werk met voordeel niet wel kunnen gedrukt worden".

Hij stelt dan de bijzondere betekenis en de waarde van het ijzer in het licht tegenover de edele metalen: "De Mineralen van Yser-eerts worden door
"een smelt \triangle in een oven met het blasen der bal-

"ken gehandelt, dat dan tot seer vele saken, soo in "Vrede als in Oorloog, in de Steden, op het Land, "en op Zee gebruikt worden mag: want dit is het "aldernoodigste Minerael, dat Godt aen de Menschen "gegeven heeft: en hier uit worden allerhande ge- "reedschappen en werktuigen tot meest alle hand- "werken gemaekt; met het selve word het Land be- "ploegt en bebouwt, en het hout in de Bosschen ge- "kapt; daer mede worden sware Schepen getimmert, "om de geheele Weereld door alle Zeen en Landen, "Oost en West en overal te bevaren en te bezoeken; "ja daer in is de kracht des Hemels verborgen. "Want indien wy ter Weereld niet anders als Goud "en Silver hadden, die souden ons tot geen Leids- "man op de wilde Zee kunnen dienen, gelijk Mars "wel doet, door de dapperheit van sijnen aert".

In deze zelfde voorrede bericht hij, dat hij naar Zweden ging als "Berg-meester" in 1674 en tegelijkertijd bericht hij, dat hij in 1673 in het buitenland is geweest, eveneens als "Berg-meester".

Dit geschrift bevat een in het Frans gesteld lofdicht op Goossen van Vreeswijk, van de hand van een medisch doctor, B. Pielat. Gezien het feit, dat hij in 1673 in het "Luickerland" was, is het niet onwaarschijnlijk, dat de lofdichter daar geplaatst moet worden en dat het een medicus van beroep was. Uit verschillende van zijn andere geschriften blijkt, dat de medische wetenschappen - wij releveerden dit reeds eerder - naast de mijnbouw en de chemie zijn grote belangstelling hadden. Een verhandeling over een "Medicijne tegen de Longer-zucht" in "De Groene Leeuw" sluit hij met de opmerking: "De "Konst der Medicijne is de voornaemste onder alle "dingen ter Weereld: nochtans word die huidens- "daegs meest met ondankbaerheit beloont, dat geen "werk van een Christen, maer van een Duivel is, "die den mensch dan beheert, 't welk voor Godt "moet beklaegt worden, dat de menschen soo verre "zijn vervallen".

Mijnbouwkundig is het belangrijkste in dit boekje zijn verhandeling over de eigenschappen en de wijze van voorkomen van mineralen.

"Van de Teekenen en kouleuren der Mineralen, als die ontbloomt worden door den arbeid van de Berglieden in 't houwen.

1. Men sal op de schoone kouleuren acht hebben, als daer zijn Sinober en Berg-rood: dese geven een teeken van dat daer Goud, of Silver ontrent wesen moet.
2. Auripigment, en Roode \triangle hebben de kouleuren van Goud-geele verwen, die somtijts onder een zijn vermengt; en dese hebben gemeenelijk goet \odot
3. De Lazuur-steen, met berg-groen geteekent, en Auripigment: wanneer dese 3 onder een worden gevonden, soo heeft men een gewis teeken, dat 'er Goud-eerts voor handen is.
4. Als men eenige steenen aentref, die rood-geel zijn, soo geeft dat te kennen dat 'er $\♂$ ontrent is.
5. Wanneer men Spaens-groen, of Berggroen komt t'ontdekken of aen te raken, soo is het een gewis teeken van Koper-eerts.
6. Wanneer men een gulden \triangle vind, die met groene vlakken is, soo geeft dat een teeken van $\♂$ of $\♀$ of die beide te gelijk in eene massa.
7. Door de $\nabla \nabla$, die uit de Gebergten loopen, word ook bespeurt wat voor Mineralen daer in verborgen zijn; gelijk men kan lesen in mijne voorgaende Schriften.
8. Indien men ook dunne bladers van eerts aen de Steenen vind hangen, dat is een der sekerste teekenen van een goet eerts; en indien het sich als een talk vertoont, dat is ook gants niet quaet.
9. Wanneer een gank sich in een vast leem of swarte aerde vertoont, en daer in verborgen is, soo geeft dat ook een goed teeken van een Mineral; insonderheit wanneer die aerde droog is,

- en met een vasten steen omvangen: en als die dan soo in de diepte valt, soo is het een gewis en seker teeken, dat men daer eerts voor handen heeft. Dit heb ik in West-Indiën op de hoogte van 47 graden bevonden.
10. Wanneer de gank in 't openen gevonden word, die een bruinen lever-kouleur-achtigen steen heeft, soo heeft men een goet en seker teeken, dat daer eerts voor handen is.
 11. Als men een grof zand in de Mijne komt aente treffen dat is een goet teeken; om dat het selve veel by het \odot word gevonden; gelijk in West-Indiën en andere Plaetsen my selfs wedervaren is.
 12. Als men dat vind uit den blaeuwen, of van een swart kouleur, en ook wel uit den bruinen onder malkander, dat is ook een teeken van eerts te bekomen.
 13. Soo men grof gesteente aentreft, dat de kouleur heeft van een glas-eerts, en met kleine steentjes vermengt ligt, dat is een seker teeken van Silver-eerts in dat selve Berg-werk t'ontdekken.
 14. Dit zy een besluit, en seker merkteeken: alwaer het gesteente met een edelheit van kouleuren omtogen is in de aderen en gangen, en dat het ten laetsten in de diepten valt, dit is een van de voortreffelijkste teekens, en sal voor een schat gehouden worden: want aen de kouleuren sal men bekennen, wanneer die door 't \triangle gehandelt worden, wat in der aerden verborgen was. Doch van dese en diergelijke teekenen schrijft ook Paracelsus in sijn Boek de Natura Rerum; waerby ik voor dese mael dit sal laten blyven, om redenen die my daer toe bewegen."

En verder het "Reglement van de Berg-werkken in 't kort", voorzover mij bekend de enige "Berg-ordnung" in Nederlandse tekst.

"Reglement van de Berg-werkken in 't kort.

1. Een Schacht of Stol-meester is naer alle Berg-rechten gehouden, een volkomene opteekening te maken van sijn werk, en ook in een boek aen te teekenen, wat alle dagen en uren in het werk word gevonden, van Materie en Mineralen.
2. Hy sal ook de selve Mineralen yder bysonder sorteren in 't uithouwen, op dat het goede niet onder het quade kome, en dan in 't smelten geen schade valle.
3. Daer sal een bequame plaats zijn, waer het Eerts of Minerael in gebragt worden sal, en by sijn number yder in een bysondere kas gesloten; op dat men mag weten, wat'er voor Mineralen voor handen sijn.
4. Hy moet mede opteekenen, hoe vele korven of bakken Minerael dagelijks boven der aerden getrokken, en in 't werk-huis gebragt worden.
5. Hy is ook gehouden alle dagen een monster of proeve over te senden aen sijn Heer of Meester, op dat die moge weten, wat voor Mineralen sy alle dagen uit der aerden bekomen.
6. Hy sal ook niet verder voortgaen in sijn werk, indien hy soodanig bevel van sijn Meester bekomt, op dat de penningen, om de arbeiders te betalen, bequaem berekent en geordonneert mogen worden.
7. Hy moet ook notitie houden van yder man die in de Mijne werkt, wat haer dach-loon, en het bedrijf van yder in dat werk wesen mag.
8. Hy moet mede alle de plaetsen beschryven, waer uit hy de Mineralen bekomt, het zy boven in de vorsten of het hoeft, in het hangen of in het liggen, of op de straten, onder de soolen, of wel voor hem uit.
9. Hy sal noch de bequaemste Steen van kouleur in 't uithouwen vervolgen, die naer het oog den besten is van aert, en rijkste valt in 't werken.
10. Vorders sal hy alle daeg in de Myne gaen, om die te visiteren, met het gebouw der Schachten

of Putten, Stollen en Gangen, dat 'er geene van de selve komen in te vallen, 't welk den arbeid seer soude beletten.

11. De Schachten en Stollen moet hy mede suiver houden, van eenige Steenen en vuiligheden, die daer in komen te groeien, waer door het quaet weder in de Myne komt, soo dat men alsdan van het werk moet af-loopen, waer door de tijd onnuttiglijk verloren gaet.
12. Hy moet ook alle dese boven-verhaelde Artijken aenteekenen, en getrouwelijk nakomen, op dat hy onschuldig mag blyven in sijn werk; want dit zijn de Rechten der Berg-werkken, die hem dan kracht geven in alles."

Vermeldenswaard uit dit geschrift is ook, dat hij in oktober 1670 in Limburg en het Munsterland was:

"Op het Jaer 1670, in October, ben ik in de Landen van Limburg, als ook in Munsterland geweest; waer ik door Ordre van den Heer Ranst was gesonden, om eenige Mynen, en Mineralen t'ondersoeken, die ik daer in verscheidene Plaetsen gesien heb; als van Yser, Lood, Kalamey, en van eenige wilde Yser, Koper, en Tin-eerts. Deze Landen zijn ook overvloedig van Kool-bergen, die aen de Inwoonders veel voordeel geven, en noch tot haer eigen gerief strekken. Daer valt mede veel Solferkies; en dese geeft \oplus of Koper-rood, en noch seer goeden ∇ . Dese heeft men tusschen Aken en Stolberg, waer ontrent de Kalamey seer overvloedig is, daer het rood \circ tot geel wordt gemaekt, soo schoon als ergens ter Weereld kan zijn: doch op een ander plaets sal ik hier noch van handelen".

Hij maakt hierbij dus tevens melding van steenkoolontginning en galmij-voorkomens van Stolberg in de zeventiende en de achttiende eeuw, het belangrijkste centrum van de geel-gietindustrie, nadat deze zich uit Aken verplaatst had. Welke steenko-

lenmijnen hij op het oog had, blijkt niet; mogelijk die van Eschweiler, die nauw verbonden waren met de kopersmeltindustrie van Stolberg.

In ditzelfde boekje verhaalt Goossen van Vreeswijk over zijn werkzaamheden met de alchimist Dierik van Kal te Nijmegen, waar hij in 1660 verbleef en mogelijk in de leer was.

"In de Roode Leeuw, pag. 71. heb ik van een Philo-
"sooph verhaelt, met wien ik in 't Jaer 1660. binnen
"Nijmegen laboreerde: nu sal ik tot onderwysing
"van andere beschrijven, wat toestant en voortgank
"onse Labores aldaer hadden.

"In 't eerst waren onse Materien veelderhande,
"maer wy namen aenvank met den gemeenen ♀ ,
"dien wy toen suiverden door ✚ en ⊖ , gelijk dat
"gebruikelijk is, na de leere van Paracelsus, tot dat
"hy soo klaer was als de Sterren. Daer namen wy
"dien ♀ , en deden den selven in een loop van een
"musket, en smeden de selve aen beide de einden
"toe. Als dit dan soo veerdig was, bragten wy die
"loop op den haert voor een blaes-balk; en wanneer
"de loop doorgloeit was, soo liep de ♀ door het
"yser, als of hy door een leer wierd geperscht of
"gedrongen, en hing met korlen aen het yser, en
"ging soo heen; waer door wy binnen in de loop een
"leedig nest bequaemen, en onsen ♀ in den rook
"door de schoorsteen gevlogen was, waerom wy
"malkander wel bedroeft aensaegen, van onsen
"Vriend ♀ soo verloren te hebben.

"Daer na smolten wy alle de Metalen onder een,
"volgens het gene Paracelsus recommandeert; als,
"dat alle de Planeten souden ingestelt worden, tot
"dat den Hemel van Saturnus verswonden mag we-
"sen. Dierhalven stelden wy alle dese, als ☽ , ☉
"♂ , ♀ , ♃ , ♆ , en ♄ , in den ☿ , en lie-
"ten die soo lang loopen, tot dat alle de Metalen tot
"een Konink waren, die daer na van ons op een Ca-
"pelle wierd afgedreven, en wy bequaemen niet an-
"ders, als ons Goud en dat noch met gants geen

"voordeel.

"Daer na wrochten wy in de Souten, als \oplus , \square
 \ominus , \bigcirc , \ast , en diergelijken: waer in wy de
 "Sleutel der Metalen bevonden, om de selve te ope-
 "nen, en tot een glas en stof te brengen: ten laetsten
 "bequamen wy ook haer Sout, en \triangle , met den γ ;
 "waer van ik hier voren gehandelt heb.

"Wanneer nu van Cal dus werkende was, soo heeft
 "hij daer na een rooden Karbonkelsteen gemaekt,
 "waer mede wy het σ tot τ verwandelen. Dit af-
 "gedreven, als het verder bereid was, heeft sijn \odot
 "gegeven op de Capelle. Door dese werkingen raek-
 "te hy in moeite met sijne Buuren, die over hem
 "klaegden, dat hy by nacht hare huizen in den brand
 "soude brengen: en als de Heeren hem sulks wilden
 "verbieden, soo stookte hy noch meerder by dach
 "en nacht, makende daer en boven sijne deur en
 "vensters toe, 2 Jaren lank, midden in 't voornaem-
 "ste van de Stad Nijmegen; en die wierden niet eer-
 "der geopent, voor dat hy doot was.

"Met de Doctoren raekte hy in geschil over de
 "Medicynen, als ook over sijnen Steen, dien sy oir-
 "deelden uit den δ te zijn; maer dat was vals:
 "want, na dat hy my seide, soo was die uit den γ ,
 "en het \odot , met den geest van τ . Wat hier voorts
 "van zy, is my gants onbekent: doch ik heb den
 "Steen dikwijls in mijn hand gehad, die seer swaer
 "was, als het Goud selfs, en door sichtig, gelijk
 "een Robijn. Van die Medicyne heb ik self ook ge-
 "bruikt, die hy my ingaf.

"Als hy nu quaem te sterven, sprak hy met my
 "als een Broeder, en recommandeerde my alle an-
 "dere saken te verlaten, en den \oplus toch in eeren te
 "houden; want daer in was verborgen, dat de Oude
 "Wijsen altijd verholen gehouden hadden. Dese re-
 "denen voerde hy ontrent een uur voor sijn doot, en
 "daer was niemand by hem als ik en mijne Vrouw,
 "en kort daer aen is hy verscheiden.

"Op dese redenen die ik nu van hem quam te weten,
 "heb ik daer na in het \oplus gewrocht, maer niets be-
 "komen, misschien om dat ik de opening daer van

"noch niet wist: doch nu weet ik seer wel, dan zijn
 "geest opend, en zijn Δ of Alkest toeluit, en
 "daer na wederom opend.

Uit dit verhaal blijkt wel, dat Dierik van Kal niet
 in te beste verhouding leefde met zijn omgeving te
 Nijmegen.

Uitgebreid verhaalt hij over land en volk van
 Zuid-Amerikaanse gewesten. Uit dit verhaal blijkt,
 dat hij tijdens zijn verblijf aldaar o. a. ook aan de
 Amazone-rivier vertoefd heeft. Hoe interessant ook
 voor wat zijn waarnemingen betreft over flora en
 fauna, zijn beschrijvingen over de Indianen, etc. in
 het kader van ons geschrift zou het te ver voeren
 daar verder bij stil te staan.

Het boek "De Goude Leeuw, of den Asijn der
 Wysen" is een enigermate vreemd geval voor wat
 de datering betreft. Wij vinden op de titelbladen zo-
 wel de jaartallen 1675 als 1676, terwijl hij in zijn
 in 1672 verschenen boek "De Roode Leeuw" reeds
 op het bestaan van dit geschrift wijst. In de voorre-
 de van dit werkje zegt hij: "In mijn Goude Leeuw
 "heb ik geleert de Anima uit alle Metalen en Mine-
 "ralen te trekken, als mede uit eenige Souten, die
 "dienstig zijn in de Medicynen als ook in den Meta-
 "lischen arbeid, en Alchymie, waer die met ver-
 "wondering gebruikt kunnen worden".

In eerste aanleg moet dus "De Goude Leeuw"
 eerder geschreven en verschenen zijn dan "De Roo-
 de Leeuw" en dus voor 1672. Welk jaar is moeilijk
 na te gaan. Het is opmerkelijk, dat in dit geschrift
 niets gezegd wordt over mijnbouw noch over buiten-
 landse reizen. Dit zou op een vroeger ontstaan kun-
 nen wijzen en dat dit geschrift later herdrukt is, of
 dat een overgebleven exemplaar opnieuw is uitgege-
 ven. Voor 1663 moet hij echter reeds grote naam
 als "Berg-meester" gehad hebben, anders zijn de
 vérstreckende opdrachten van de Nederlandse en

Franse West-Indische Compagnieën niet goed verklaarbaar. Waarvan is deze naam afkomstig en op welke ervaringen elders steunt hij? Uit zijn geschriften blijkt dit nergens. Mijnbouwkundig vermeldt dit boekje, zoals reeds gezegd, weinig bemerkenswaardigs.

Hierbij komt nog, dat hij in datzelfde jaar, 1675, te Amsterdam een vervolg deed verschijnen van het "Cabinet der Mineralen" met de ondertitel "of de Goude Son der Philosophen". Dit is opgedragen aan 'alle hooge en laege Stantspersoonen'. Mijnbouwkundig vermeldt het eveneens weinig nieuws; behalve de reeds vroeger gegeven precisering en afbeeldingen van de mijnbouwkundige gereedschappen werkt hij zijn ideeën over het ontstaan der ertsen nog iets verder uit. Zijn inzicht komt overeen met de hydrothermale ontstaanswijze: "Laege Landen brengen geen Mineralen voort - Bergachtige gronden zijn meer aardbevingen onderworpen dan laege landen - Bergen hebben veel Mineralen".

Verder vermeldt hij in dit geschrift zijn reis naar Zweden in 1674: "In 't voorleden jaer van 1674. ben ik voor Bergmeester in Sweden geweest, waer ik verscheidene Mineralen gesien heb, als van ♂, ♀, ♃, die daer in overvloed zijn, en noch d'gelijks bewrocht worden. Daer zijn ook meer andere Mineralen, die niet bewrocht worden, door dien deselvige van geen verstandige mannen by der hand zijn genomen en aengevat: want sommige van die Mineralen hebben seer veel verbrandelijken ♁, en by aldien de selvige niet eerst door mijnen groenen Oven word afgetrokken, dan gaet de ♁ met het Metael tot flakken wech en het overige vliegt in den rook de schoorsteen uit; waerom sulken Eertz seer wel moet geroost worden, eer men dat smelt. Daer te Lande zijn ook vele gronden die een vluchtig Goud houden: en de Marmer van allerlei verwen is'er mede gants overvloedig. Soo dat het een seer rijk Land is in allerhande Mineralen,

"dewijl het allesins vele bergen heeft, waer men
 "aen Mineralen niet eens heeft te twijfelen. Ik heb
 "het selve ten deele doorreist, en alles daer seer
 "wel gesien, na den korten tijt die ik daer ben ge-
 "weest".

Zijn volgende werk "Het LICHT der MANE, of
 GLANS der SONNE" is in 1678 uitgegeven te Rot-
 terdam bij Barent van Santbergen. Het is opgedra-
 gen "Aen sijn Majesteyt CAROLUS STUART, Ko-
 ningh van Groot Britaninen Schotlant en Yerlant, &c".
 Het is dit geschrift, dat opent met een lofdicht, dat
 vermoedelijk afkomstig is van zijn schoonvader.

Mijnbouwkundig vermeldt hij in dit geschrift
 niet zo heel veel dingen van interesse. Ondermeer
 geeft hij de volgende verhandeling over de wichel-
 roede:

Van de Slagh-Roeden

"Het gevoelen van Paracelsus de Signatura rerum.
 "pag. 251, seggende:

"Ghij sult u oock niet laten verleijden van de be-
 "driegers die de divinationes artium incertarum,
 "dat zijn alle onseeckere Konsten, namentlijck, de
 "wunschel-roeden die veel Bergheden in gebruijck
 "hebben, &c. ende of die somtijts daer door yet ge-
 "raden hebben, soo is doch dickwils gemanckeert,
 "soo dat onder eens wat te raken wel thienmael ge-
 "mist is. Waer van en van diergelijcke saken op
 "d'aengetrocke plaetsen meer te lesen is.

"Op dat ick tot mijn reden kome, die ick hier be-
 "hoor voor te stellen, soo heeft Paracelsus aen die
 "zijde recht, datter veel Bergh-lieden zijn die met
 "de slagh-roeden niet konnen omgaen, om dat sy
 "niet en weten in wat teecken sy sulcke roeden, om
 "Metalen te soecken, sullen afsnijden. Tot welcker
 "onderrechtinge het volgende, soo sy daer op letten
 "willen, dienen sal.

"Soo sy begerigh zijn \dagger te soecken. Dan moet

"deze Roede afgesneden worden in 't Teecken van
 " ♃ , ende dese sal haer werck doen op ♃ ende op
 "geen ander Metael, dit mogen sy wel verseeckert
 "zijn, yder Planeet treckt de sijne tot hem, endedit
 "is het gene 't welck by de Berghlieden niet bekend
 "en is, door dien dat sy de reden niet weten, waer-
 "om hare Roede op alle mineralen niet en slaet
 "Oock hebben sy eenen grooten misslagh dat sy een
 "Roede snijden by den Somer-tijdt, ende willen daer
 "mede de Metalen ontdekken, dat recht tegens de
 "natuer is, gelijk ick in mijn voorige Schriften ge-
 "noeghsaem aangewesen hebbe; om dat de natuer
 "des Winters in der Aerden werckt en in de minera-
 "le, ende des Somers boven d'Aerde; soo datse noyt
 "en rust.

"Die dan de natuer volgen wil, die moet in den
 "selven tijdt sijn Roede op yder Metael weten te
 "snijden, als de natuer boven d'Aerde rust, gelijk
 "hier voren aengetrocken is".

In 1684 gaf hij uit bij Pieter Haagen te 's-Gra-
 venhage, "woonende op de Hoog-straat, in de Stadt
 "Basel" het werk "Silvere Rivier of te Konings
 "fontein". Het is opgedragen "Aen den Ed. Heer
 "Johannes Jonolyn, Medicanae Doctor en Philosoph
 "der Natuurlijke dingen".

Aan de hand van dit geschrift moet men conclu-
 deren, dat hij zich in deze periode van zijn leven
 meer op chemisch en medisch terrein bewoog en er
 niet meer als "Bergmeester" op uit trok. Op blz. 33
 toch schrijft hij: "Ik segge noch, die den geest van
 " ♀ met den ♂ van ⊙ kan unieren ofte t'samen
 "binden, dat die nooit gescheiden kan worden, en
 "dan hebt gy de Medicine der oude Philosophen;
 "doch ik ben noch geen Meester in dese konst, so
 "dat ik maar schrijve volgens de natuur der Metal-
 "len en niet na mijne fantasie, als veele menschen
 "my na-geven, dat sy nochtans valschelijk moeten
 "liegen, want ik schrijve niet meer als my van God
 "door de konst is geopenbaart; het is mijn schult

"niet, dat alle menschen geen groote klompen Gout
 "konnen leeren maken; want ik die konst selver
 "niet hebbe, hoe soude ik die dan aan een ander
 "konnen openbaren; maar wat aangaat een goede
 "medicine uyt Mineralen en Metallen voort te bren-
 "gen, daarin kenne ik my noch by-na bequaam ge-
 "noeg, ja ook in Berg-saken soude ik het mijne
 "noch doen na behooren, also voor desen mijn be-
 "roep, in vremde gewesten, anders niet geweest is
 "als Berg-meester te zijn vele Jaren, maar nu den
 "ouden dag komt, kan ik sulcx soo niet doen, om
 "over de groote Zee te varen; want in die Landen is
 "wat anders te doen, als hier in Europa, daar men
 "veele oogen-dienaars heeft".

Op blz. 124 plaatst hij dan de opmerking: "Ik segge
 "noch, dat ik geen Meester ben in de Konst der oude
 "philosophen; maar mijn doen is geweest 36. Jaren
 "om die door te brengen, in Berg-Werken op ver-
 "scheide plaatsen, daar mijn wonderbaarlijke Ertz
 "en Mineralen zijn onderhanden gekomen, die ik
 "door het Δ hebben gehanteert, soo in 't groot als
 "in 't klein, als gy kont sien in mijn voorige Schrif-
 "ten, die ik de Vrienden deser Konst hebben van
 "goeder herten mede-gedeelt".

Deze opmerking bevestigt dat hij het "Berg-
 meesterschap" als zijn eigenlijke beroep beschouw-
 de. Wanneer hij hier dus zegt, dat hij 36 jaren in
 dit beroep werkzaam is, dan moet men daaruit aflei-
 den, dat dit het geval is sinds het jaar 1648, dus
 sinds het jaar van de vrede van Munster. Wat hij in
 de jaren 1648 tot 1660 heeft verricht en waar hij
 werkzaam was, vermeldt hij nergens. Uit deze mede-
 deling is verder af te leiden, dat hij geboren in
 1626, op 22-jarige leeftijd, het beroep van berg-
 meester heeft gekozen.

Voor het overige zijn er voor onze beschouwing
 geen belangrijke passages in dit geschrift.

In Middelburg, bij Johannes Meertens, is dan nog verschenen "Vervolg van de Goude Leeuw. Waer in is ontdekt, "De Medecijne der Philosophen". Dit geschrift draagt geen datum. In zijn voorrede zegt de schrijver: "Ik schrijve dit aen alle oprechte "Vrienden deser goddelijke konst, in het 60. Jaer "mijnens ouderdoms, dat men den Geelen Leeuw "soekken moet in het Centrum des werelds". Het moet dus tussen 1685 en 1686 geschreven zijn en waarschijnlijk ook uitgegeven zijn. Het moet dus na alle vorige geschriften verschenen zijn. De "Voorreden en Inleiding Van dit Boek tot den Leser" maakt een enigermate verbitterde indruk; men krijgt het gevoel alsof hij de laatste jaren miskend is en dat zijn geschriften weinig waardering en veel kritiek hebben ondervonden. Het is enigermate een "oratio pro domo", een aanval ook op kwakzalvers, bedriegers en valse filosofen.

In 1688 leefde hij weer op. Hij ontving toen de opdracht van de Prins van Oranje om deel te nemen aan de aanstaande expeditie naar Engeland, waar stadhouwer Willem III het bewind zoals bekend, overnam. Deze opdracht nam hij op in zijn laatste, in 1689 te Den Haag uitgegeven geschrift, "De Roos en Lelye der Koningen".

"Syne Hoogheyt ordonneert hier mede Goose van "Vreeswijck, Mr, Berghwercker, omme sich te "laten employeren ontrent het Mineren, ende in het "stuk van het Vuyrwerk, of andere Occasien, waer "toe hy bequaem zal werden geoordeelt voor de aanstaende Expeditie. Gedaen in 's-Gravenhage den "6 October 1688.

G. H. PRINCE d'ORANGE.

Ter ordonnantie van Syne Hoogheyt

C. HUYGENS.

Hij reisde met de Koning mede naar de stad Excester. Mijnbouwkundig van belang is zijn beschrijving van een lood- en tinontginning in de buurt van Excester:

"Excester is een Plaets ofte Stadt seer inwendigh
 "berghachtigh van straten, op ende neder gaende,
 "soo dat de selve seer ongemackelijck is om te ge-
 "bruycken. Hare gronden daer dese Stadt op ge-
 "bouwt is, is niet anders als een roode aerde ofte
 "steen, een natuur der mineralen, daer niet aen is
 "te twyffelen, want ick een myle van die Stadt, een
 "Bergh-werck hebbe ontdeckt van Loot, seer ryck
 "van metael, soo dat het 100. pont minerael houdt
 "60. pondt goedt Loot, ende dese 60. pondt Loot is
 "dan noch 2. loot Silver in, soo dat het selve een
 "groot ende ryck werck is, daer in veele duysende
 "mede kan voort gebracht worden alle jaren, want
 "ick het selve hebbe door de konst des vuyrs gepro-
 "beert, alsoo ick tot Excester een Smelt-oven had
 "opgerecht, in 't huys van den Bisschop van die
 "Stadt, welcke my dat niet mochte weygeren, om
 "dat ick de saecken voor den Koningh in zyne dienst
 "was, om diergelijcke saecken in 't werck te bren-
 "gen.

"Vorder is er noch een ander plaets 6. mylen van
 "daer, alwaer een Tin bergh-werck is, het selven
 "hout een pondt Tin, 6 stuyvers aen Silver, soo dat
 "het selve een rijck bergh-werck is, dat veel duy-
 "senden kan uytgeven voor den Koningh, want het
 "sijn Domeynen die den Koningh toebehooren, daer
 "geen andere Heeren over te seggen hebben, dewyle
 "hy is Heere des Rycks, ende alle bergh-wercken
 "hem toebehooren.

"In de Provincie van Cornwall, in 't Westen van
 "dat Koninckryck, zyn de Loot en Tinbergh-werck
 "in overvloedt van Silver en Gout, want men siet
 "selden Silver of 't heeft altydt Gout in, want dese
 "twee metalen sijn als Man en Vrouw te samen in
 "de bergen, alsoo is 't met het Yser en Koper, des
 "gelijcken is 't met het Loot en Tin. Soo is 't oock

"met de kleyne mineralen, als daer is den Antimo-
 "nium en Arsenikum, de Vitriool met de Swavel, de
 "Salpeter met de Aluyn, de Sal-armoniack met het
 "gemeen Sout, Wynsteen Sal-gemma, dit sijn nu de
 "overeenkomste van metalen en mineralen met hare
 "Souten in een natuur, die dese kent, magh hem wel
 "voor een Meester roemen in de konst der Philoso-
 "phie, want hier in is verborgen daer veele na soe-
 "cken, ende duysent niet een het rechte licht der
 "nature te sien krygen".

Over het tin zegt hij verder nog: "Het Tin bergh-
 "werck is hier vooren verhaelt, hout het pont 6.
 "stuyvers aen Silver, ende als 't op de smelt-plaet-
 "sen wordt verkoft soo mach 't niet meer gelden
 "met Silver en alles te samen dan 7. stuyvers.
 "Maer soo een konstigh Meester daer over komt,
 "die weet het Silver daer uyt te brengen, en de Tin
 "te behouden, die dan alle de onkosten betaelt, en
 "alsoo het Silver voor niet kan hebben, doch hier in
 "is de konst, dat de smeltinge niet gedaen moet
 "worden door de gemene manier, als daer te Lande,
 "maer moet op de Philosophse wyse in 't werck ge-
 "stelt sijn, namentlijck door 't water van de oude
 "Saturnus, die heeft de macht om Jupiter te ontle-
 "den, ende sijn gout geel hert in 't openbaer te
 "brengen, want Jupiter is de eerste Tafel in 't
 "Rijck der mineralen, die door Mercurius sijn
 "voortgekomen. N.B. dat is te verstaen uyt een rey-
 "ne ♀, alsoo dat dat de metalen hebben wel een
 "Mercurius in, maer yder besonder in de natuur".

Hij geeft dan achtereenvolgens de volgende hoofd-
 stukken, waarin hij zijn mineralogische kennis sam-
 envat: "Mijn goede Vrienden en Liefhebbers der
 "Bergh-konst, alsoo ick bespeure dat veele sich in-
 "beelden dat dese konst door reden soude konnenge-
 "leert worden, soo heeft 't my goed gedacht myn
 "reden alhier U. E. voor te dragen, en dat met kor-
 te regelen als volcht:

1. "Van de Koleuren en Verruwen aller Metalen, "Mineralen, hare artsen en hare gesteente: oock "van kleyne Mineralen, ofte hare gedaente der "baer-moeder van de onderaerdte schatten der "verborgene gronden, om die te leeren kennen, "yder 'in sijn wesen".
2. "Van de levendige geest der onderaerdsche li- "chamen, soo die gekent worden door haer bewe- "ginge van onderaertsche vuur".
3. "Regelen en natuyr, soo tot het scheyden der "mineralen en hoese gepruykt worden in dese "konst".
4. "Om het Gout en Silver te scheyden, door een "Philosoophse manier, is dit volgende".
5. "Om ♀ van ♂ te scheyden, is 't volgende deel".
6. "Van 't Silver en Koper te scheyden uyt hare "mineralen".
7. "Van 't Gout, soo men fijn Sant, ofte mineralen "door de natte wegh heeft getrocken, is dese "handelingh".
8. "De scheydinge der mineralen door Mercurius".

Hij besluit zijn werk en waarschijnlijk laatste geschrift met:

Sluyt-reden aen den Leser.

"Myn Heer, alsoo ick in 't voorgaende van dit "Boeck gehandelt hebbe van 't Landen onser Vloot, "die ontelbaer is geweest, soo van grote als kleyne "Schepen, die de Maeght van Hollant heeft uytgerust, "en door 't mede stemmen der Hollantse Sonne, is "die geladen met een machtige Armée van Krijghs- "volckeren soo te voet als te paerdt, ende versien "met allerley Ammonitie van Oorlogh in overvloet, "dat by menschen gedencken soo een machtige Vloot "in ons Vaderlant is toegerust, als dese in den jare "1688, waer mede ons Koningh gants Engelant heeft "ingenomen, daer de rijkdommen van dito Koningh- "rijcken leggen, als van Gout, Silver, Koper, Tin, "Loot, Yser en andere mineralen in overvloet.

"Mijn Vriendt, is 't niet een wondere saeck, dat
 "Godt ons in 't Westen heeft doen Landen, alwaer
 "de schat der schatten verborgen is, als vooren is
 "verhaelt, soo ick door de konst des vuysr bevonden
 "hebbe in dat Rijck.

"Ick segge noch dat het Koninckrijck van Engelant,
 "manqueert niet aen mineralen, maer aen een er-
 "varen Berghmeester, die de konst bekent is, ende
 "niet door het spreekken van een Boeck te lesen,
 "maer een Meester te sijn in 't vuysr.

"En om dese dingen uyt te voeren, moet hy niet
 "alleen sijn die verstant heeft om een kuyl te doen
 "maecken in 't geberghte, maer moet hier by oock
 "verstant hebben in de Philosophie, om alle mine-
 "rale gesteente te kennen, na het oordeel van de na-
 "tuur, hier van handelt oock Paracelsus, Vorders
 "soo een Bergh-meester het gesteente ofte minera-
 "len niet kent, soo sal hy het inwendich aerts niet
 "te voorschijn brengen, dat Godt door de natuur
 "heeft voort gebracht in 't binnenste van 't aerdt-
 "rijck, tot dienst der menschen.

"Het is een wondere saeck, dat men op 't voordeel
 "van 't gemene best niet en acht, maer altydt tracht
 "na Oorlogh, om bloedt te vergieten, en het Gout
 "en Silver laght om den mensch, dat nochtans in
 "Engelandt overvloedigh is. Ick segge U. E. hier de
 "gronde om, gy sult vinden waerom dat gy malkan-
 "der doot slaet ende ombrenght.

"Godt heeft de menschen de mineralen om niet
 "gegeven, tot onderhout van onse Bontgenoten, en-
 "de tot lof van den name Godts, maer niet te ge-
 "bruycken om Hoeren daer mede te onderhouden,
 "als nu ten dage in swangh gaet by veele aensiene-
 "lijcke menschen.

"Vorder tot voldoende van alle oprechte vrienden
 "deser konst, soo heb ick goedt gedacht eenige re-
 "denen der oude Berg-meesters werck, die hande-
 "len van de mineralen en metalen hier vooren in dit
 "werck doen drucken, om des te beter tot de gron-
 "den der waerheyte van dese konst te komen.

"Ick segge noch, daer de nyt en leugens de over-

"handt heeft, daer sal de konst en geleertheydt geen
 "plaetse vinden, want het schouw-spel van den Duy-
 "vel, sal meerder toeloop hebben als de waerheydt,

"Ick hebben voor desen in mijne andere Schriften
 "gehandelt van de overnatuurlijke dingen der onder
 "aerdse geestelijke lichamen, soo van de minera-
 "len als van hare souden, verhoopende dat de konst-
 "rijcke vrienden daer in sullen vinden hare verge-
 "noegingh in dese Goddelijcke konst.

"Vorders is dit mijn besluyt, soo men het Ko-
 "ninghrijck van Engelant wil ondersoecken, men sal
 "daer Gout en Silver in overvloedt bekomen, sonder
 "in andere Landen na te loopen, want Godt heeft dat
 "Landt daer mede verrijckt boven andere Landen,
 "alsoo dat de manier van de Rijck ons de waerheydt
 "doet blijcken, als ick door de konst der Philosophie
 "bevonden hebbe.

"Het proberen der metalen is by vele genoegh-
 "saem bekent, maer een aerts ofte minerael om te
 "keren, sal by haer wel verborgen blyven, soo langh
 "als zy geen vrientschap maecken met het vuyr der
 "naturen: wilt dit ten goeden van my nemen, tot dat
 "Godt my vergunne meer te schrijven van dese God-
 "delijcke konst".

DE ONTWIKKELING VAN DE LANDBOUW IN
LIMBURG OP ORGANISATORISCH GEBIED

(1848 - 1887)

door

DRS Th. J. P. VERHAGEN

Bij het aanschouwen van het rijkgeschakeerde organisatieleven van de boerenstand in Limburg, dringt zich onwillekeurig de vraag aan ons op hoe dit alles gegroeid is, hoe de grond bouwrijp gemaakt is om dit intens levend organisme voort te brengen.

Voor de beantwoording van deze vraag moeten wij teruggaan naar het einde van de eerste helft van de vorige eeuw, toen de z. g. Provinciale Commissiën van Landbouw, laatstelijk ingesteld door Koning Willem I, in 1818 en voor Limburg, na de hereniging met het Koninkrijk der Nederlanden in 1840, hun bestaan ten einde voerden.

Deze Commissiën van Landbouw waren hoofdzakelijk adviesinstanties voor en van de regering, in zaken de Landbouw betreffende, zij hielden haar op de hoogte van de stand van de oogst en van de opbrengst daarvan, dit alles met het oog op de belangen van de landbouw in het algemeen.

De landbouw wordt in die tijd nog erg onwetenschappelijk bedreven, zoals het Landbouwverslag van 1850 vermeldt. Men werkt nog steeds met methoden, welke reeds sinds onheugelijke tijden door de voorvaders zijn aangewend en besluit uit het feit dat deze mensen nooit honger geleden hebben tot de deugdelijkheid van hun handelwijze. De Commissiën van Landbouw hebben in deze weinig gepres-

teerd. Hun taak lag nu eenmaal niet op het gebied van de ontwikkeling van de individuele boeren, maar zij moesten de regering op de hoogte houden van de stand van zaken, vooral wat betreft oogstopbrengst en prijzen. Bij Koninklijk Besluit van 7 januari 1851 worden deze Provinciale commissies opgeheven. Het tijdperk van de liberale staatsopvatting breekt aan. Het overheidsingrijpen wordt tot een minimum gereduceerd en men zoekt steeds naar redenen om de overheidsbemoeiingen nog verder te beperken, om alles over te laten aan het particulier initiatief. Daarbij is dan altijd het gebrek aan financiën een moeilijk omver te redeneren argument geweest, temeer als men bedenkt dat de bourgeoisie afkerig was van belastingen, maar des te meer voorliefde koesterde voor accijnzen, welke vooral de grote massa van het gewone volk drukten.

In een missive van 8 januari 1851, waarbij genoemd Koninklijk Besluit aan de Commissarissen des Konings wordt medegedeeld, schrijft Thorbecke: "Dit fonds (bedoeld is het Fonds voor de Landbouw) is leeg en bovendien zijn in de provinciën afzonderlijke maatschappijen of genootschappen opgericht, waarin tegen betaling ener matige bijdrage, door eenieder, die in landbouw en veeteelt belang stelt, kan worden deelgenomen. Men wisselt daar onderling van denkbeelden omtrent hetgeen de ondervinding tot verbetering der zaak aan de hand geeft en verstaat zich nopens de wijze, waarop de verdere proefnemingen kunnen worden bestuurd of verbeterd. Hierdoor wordt ene wrijving van denkbeelden geborcht te groter en levendiger naarmate de deelnemers persoonlijk den landbouw uitoefenen en zich op veeteelt toeleggen."

In hetzelfde schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken wordt voorgesteld, in overleg tussen de bestaande genootschappen en de Provinciale Staten, maatregelen te beramen om de arbeid van de commissiën van landbouw, voor zoveel nodig, over te nemen.

In een speciale vergadering werd de inhoud van

het bovengenoemd K. B. aan de leden van de Commissie van Landbouw medegedeeld. Hierbij werd o. a. opgemerkt dat gebrek aan financiële middelen de commissie ten zeerste in haar werk had beknot. Vooral de afwikkeling der schadeloosstelling bij vee-sterften, met name bij de gedwongen afmaking van vee en gevallen van runderpest etc. was hierdoor vaak onmogelijk geworden, hetgeen niet bepaald bevorderlijk was voor de sympathie van de boeren jegens de commissie.

Intussen komt zich reeds op 14 februari 1851 een candidaat aanmelden bij de Commissaris des Konings om de taak van de vroegere commissie van landbouw voor de regering en het provinciaal bestuur over te nemen, n.l. de op 18 augustus 1849 opgerichte Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking voor het Hertogdom Limburg.

Deze particuliere Maatschappij heeft reeds een voorgangster gehad in de te Maastricht bestaande Société d'horticulture et d'agriculture, welke zich speciaal bezig hield met het organiseren van tentoonstellingen, zoals blijkt uit diverse brieven, welke voorkomen in het Registre de Correspondance de la Commission des Expositions, zich bevindende in het Rijksarchief te Maastricht. Deze commissie was een onderdeel van de Société.

De tentoonstellingen, hoofdzakelijk van bloemen, werden georganiseerd ten bate van de armen, terwijl de leden van de Société voornamelijk beter-gesitueerden waren, die zich voor bloemkweking en tuinbouw interesseerden. De fraaie naam van deze vereniging duidt er reeds op, dat voornamelijk leden uit de hogere standen lid waren. Het Frans was in die tijd immers de taal van de hogere standen in Maastricht, waardoor een uiterlijke afscheiding tussen de verschillende bevolkingsgroepen teweeg werd gebracht. Vergelijk de franskiljons in Vlaanderen. Secretaris van deze Société was dhr. R. D. Franquinet, die later secretaris blijkt te zijn van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking. Ook meerdere andere vooraanstaande leden blijken later

leidende figuren te zijn in de nieuwe Maatschappij.

De veronderstelling ligt voor de hand, dat de in 1849 opgerichte Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking de rechtmatige opvolgster is van de bovengenoemde Société, welke nu een ruimere doelstelling heeft gekregen.

De nieuwe Maatschappij nu wordt door het provinciaal bestuur erkend en zij zorgt voortaan voor de nodige mededelingen en berichten inzake de landbouw in de meest uitgebreide zin van het woord, ten dienste van de landsregering en het provinciaal bestuur.

Daarbij ziet de Maatschappij als haar voornaamste taak het propageren van nieuwe methoden ter verbetering van de veestapel en de landbouwproductie. Zij doet dit door uitgave van een veertiendaags blad, het organiseren van tentoonstellingen en ploegwedstrijden. Deze tentoonstellingen zijn tevens wedstrijden, waarbij prijzen worden uitgelooft voor de beste inzendingen, zo b. v. in 1852 te Roermond.

De financiële middelen verkrijgt de Maatschappij ten dele uit de contributies harer leden, maar deze zijn ten enen male onvoldoende om de onkosten te dekken. Daarom vraagt men subsidie aan bij de provincie en in 1856 ontvangt de Maatschappij een provinciale subsidie ad f 500, --, te besteden ter verbetering van het paardenras en in het algemeen ter bevordering van de landbouw, Merkwaardig is, dat reeds vroeg speciale nadruk gelegd wordt op de verbetering van het paardenras, terwijl er in de praktijk pas tegen het eind van de 19e eeuw iets van terecht begint te komen. Hierbij dient men te bedenken dat verbetering van het paardenras een kostbare geschiedenis is, terwijl geen direct tastbare resultaten tegenover de te maken onkosten staan, d. w. z. niet direct tastbaar voor de boeren, die in deze tijd nog weinig interesse tonen voor rasverbetering. Als het paard maar trok was het de meeste boeren al lang goed. Ongetwijfeld speelde in dit oordeel de hoge kosten van rasverbetering een voorname rol.

De Maatschappij telt twee hoofdafdelingen, te Maastricht en te Roermond; zij streeft er naar zoveel mogelijk onderafdelingen te stichten om zodoende in alle gemeenten werkzaam te kunnen zijn. In haar verslag van 28 mei 1857 (R.A.M., Prov. Arch. Verb. 5 juni 1857. Litt. X) uitgebracht aan Gedeputeerde Staten, vermeldt zij zulks nadrukkelijk. Tevens lezen wij daar, dat het lezen van landbouwkundige geschriften door de boeren in Limburg zeer is toegenomen. Dit laatste mogen wij zeker niet al te letterlijk opvatten. Gezien de kringen waar binnen de Maatschappij leeft, zullen wij het woord "boeren" zeker beter kunnen vervangen door "heerboeren" of "heren". Deze "heerboeren", "heren", grondeigenaren, zullen zeer zeker, voor zover zij interesse hadden voor het landbouwbedrijf, zich op de hoogte gesteld hebben van de nieuwe methoden etc. en de actiefsten onder hen zullen ongetwijfeld hun pachter bewogen hebben, misschien zelfs gesteund, om tot nieuwere en betere methoden over te gaan. Maar de belangstelling van de eigenlijke boeren voor dit alles was nog zeer gering in die dagen, vooral onder de grote massa van de kleine boeren. De activiteit van de Maatschappij in de verschillende afdelingen werd sterk gehinderd door de tegenstelling "heer"- "boer". De plaatselijke afdelingen konden geen bloeiend leven opbrengen daar de "heren" niet met de "boeren" in eenzelfde vereniging wilden zitting nemen en zeker niet samen een bestuur wilden vormen. De "heerboer" had veelal plaats moeten maken voor de "verpachter", de man of vrouw, die elk jaar idem zoveel gulden van hun pachters verwachtten en verder niets. Van enige werkelijke belangstelling voor de "boer" was veelal geen sprake meer. Van een gezonde ontwikkeling kon zo geen sprake zijn.

Dit wil echter niet zeggen, dat er geen reële invloed van de Maatschappij is uitgegaan. Integendeel, door middel van haar geschriften en het voorbeeld van sommige harer ondernemendste leden zijn verbeteringen in landbouwwerktuigen en ploegmetho-

den steeds meer verspreid. Zo wordt in die dagen een Belgische ploeg, d'Omalius ploeg, op vrij ruime schaal aangeschaft en doen reeds enkele dorsmachines hun intrede. Bovendien is mede door de propaganda van de Maatschappij het gebruik van buitenlandse meststoffen (guano) naast de oude stalmest zeer toegenomen.

De omstandigheden zijn in die tijd van de ene kant gunstig, van de andere kant ongunstig voor de ontwikkeling van de landbouw. In het algemeen is de periode na 1850 voor de landbouw gunstig, de prijzen stijgen onder invloed van de stijgende vraag uit het buitenland, voornamelijk van het zich sterk industrialiserende Engeland. De concurrentie van Amerika speelt dan nog geen belangrijke rol, deze zal zich pas in de jaren zeventig gaan doorzetten. Van de andere kant echter is een dergelijke hausse voor de meeste boeren juist geen stimulans om het bedrijf en de bedrijfsmethoden te moderniseren; waarom zou men al die nieuwigheden gaan invoeren, men verdient zijn dagelijks brood toch wel. Daarenboven geven velen dan nog de voorkeur aan uitbreiding van hun grondbezit, dan aan investering in bedrijfsverbeteringen. Pas als de nood aan de man komt en de kennis omtrent de betere methoden reeds enige verbreiding heeft gevonden, gaat men middelen beramen om deze door te voeren en dan moet meestal de overheid te hulp komen.

Boven merkten wij reeds op dat de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking door haar overwegende "heer" oriëntering aan innerlijke zwakte leed, en het ontbrak haar daarbij aan het juiste inzicht en aan de middelen om een krachtdadige verbetering in de land- en tuinbouw en de veeteelt te bewerken. Haar ledental, dat in 1849 bijna 500 bedraagt en daarna vrij snel stijgt, was geen waarborg voor een grote en juist gerichte activiteit. In 1858 komt dan ook de kentering en moet de Maatschappij de uitgifte van haar mededelingen en berichten staken. Uit een schrijven van 20 juli 1859, no. 13, van de Commissaris des Konings aan zijn

ambtsgenoten der verschillende provincies (R. A. M. Prov. Arch. verbaal ter plaatse) blijkt, dat de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking niet naar genoegen van de provinciale bestuurderen werkt, reden waarom de commissaris, verzoekt te worden ingelicht over de wijze waarop het betreffende onderwerp in hun provincie is geregeld.

Het laatste uur van de Maatschappij is hiermede ingeluid.

Bij besluit van de Provinciale Staten van 9 november 1860 wordt een commissie ingesteld om, in overleg met de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking een instelling tot bevordering van de landbouw in het leven te roepen, "welke instelling onder genot van den steun en de medewerking der vergadering en daarenboven van de bijdragen der leden van de instelling zelve, aan de belangen van den landbouw in Limburg dienstbaar zal zijn". Langzaam is het tot de autoriteiten doorgedrongen, dat op de manier van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking geen of hoogstens een zeer langzame verbetering in de landbouw- en veeteeltmethoden is te verwachten. Men wil nu mede door de invloed van het provinciaal bestuur een levenskrachtige opzet van de maatschappij doorvoeren. Voordat men tot deze rigoureuze maatregel overging, waren reeds meerdere voorstellen van minder vergaande aard gedaan, om in de werking van de bestaande maatschappij verbetering te brengen. Zo was o. a. voorgesteld om vanwege de Provinciale Staten premies toe te kennen. Deze voorstellen waren echter, als te weinig radicaal, verworpen.

Op 5 juli 1861 besluiten de Provinciale Staten dan om over te gaan tot de oprichting van een Maatschappij van Landbouw in Limburg. De voorlopige commissie, waarin het bestuur van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking is opgenomen, neemt de organisatie ter hand. De burgemeesters worden door Gedeputeerde Staten verzocht hun medewerking te verlenen, blijkens schrijven van 26 juli 1861 (R. A. M., Prov. Arch., Verb. 26 juli 1861.

Litt. Q. Q. Q. Q.), "missive aan de gemeentebesturen van dit gewest, houdende uitnodiging om ter kennis van het publiek te brengen, de oprigting eener Maatschappij van Landbouw en om door hunnen invloed de algemene deelneming der ingezetenen aan het lidmaatschap dier instelling te bevorderen".

Uit een bijgevoegd renvooy-briefje blijkt, dat Gedeputeerde Staten op 7 juli 1861 besloten hebben een subsidie voor 1862 voor te stellen ten behoeve van de op te richten landbouwmaatschappij. Het hoofdbestuur, bestaande uit 16 leden zal ten dele door de leden van de Maatschappij en ten dele door Gedeputeerde Staten benoemd worden, zodanig dat de leden per kanton een lid benoemen en Gedeputeerde Staten de overige zes; dit in verband met het feit dat de provincie in tien kantons is verdeeld. Het hoofdbestuur moet minstens eenmaal per jaar vergaderen, beurtelings te Maastricht en te Roermond en jaarlijks moet er een verslag aan Gedeputeerde Staten worden uitgebracht over de verrichte werkzaamheden en het financieel beheer.

Zo is het zuiver particulier optreden weer in het overheidsgareel terecht gekomen. De Provinciale Staten achten het tot stand komen van een Maatschappij, welke al haar krachten op de ontwikkeling van de landbouw zal richten, een provinciaal belang en willen haar dan ook ten dele als een provinciale instelling zien, reden waarom zij dan ook de medewerking van de gemeentebesturen gewenst achten.

Intussen is er te Bingelrade weer een zuiver particuliere maatschappij opgericht, welke bij schrijven van 10 mei 1861 aan de Provinciale Staten van haar oprichting kond doet en als haar naam "Eendragt en Landbouwkunde" voert. Bij haar oprichting telt zij 25 leden. Zij verschijnt voor het eerst in een Provinciaal Verslag in 1865 en wordt dan "Eendracht en Landbouw" genoemd. Haar doel is het bevorderen van de ontwikkeling en de vooruitgang van de landbouw. Het belangrijkste in dit feit is niet, dat het hier een particuliere maatschappij betreft, hetgeen immers reeds eerder in de geschie-

denis van de Limburgse landbouw het geval is geweest, maar dat hier de eigenlijke boer in actie komt. De direkt betrokkenen gaan zich verenigen.

Het eigen verenigingsleven van de boeren begint te ontkiemen, ruimer mag men het zeker nog niet stellen.

Maar keren wij terug naar onze maatschappij van landbouw in oprichting.

Op 23 mei 1862 doen Gedeputeerde Staten aan de pers en in het Provinciaal Blad aankondiging van de kiesvergaderingen welke in elk kanton van de provincie door de reeds toegetreden leden moeten worden gehouden, ter benoeming van een lid van het hoofdbestuur. De nieuwe maatschappij, in de correspondentie is steeds sprake van de nieuwe maatschappij, blijkt in vele zaken een voortzetting van de vroegere Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking. Zij maakt zelfs van het briefpapier van de oude Maatschappij gebruik, waarbij het briefhoofd dan naar de nieuwe naam veranderd is, zoals blijkt uit een stuk van 3 december 1862, waarbij het bestuur van de Maatschappij van Landbouw bij Gedeputeerde Staten in herinnering brengt de moeilijkheden welke de vroegere maatschappij had met de contributie-inning en waarbij zij Gedeputeerde Staten verzoekt, de burgemeesters te belasten met de inning daarvan.

De nieuwe maatschappij heeft aanvankelijk ook een van de voornaamste fouten van haar voorganger overgenomen, zij is nl. nog te zeer een vereniging van "heren", die veel belangstelling hebben voor landbouw en veeteelt, met veel animo tentoonstellingen organiseren en medailles beschikbaar stellen, burgemeesters, notarissen, brouwers, kooplieden etc., maar weinig of geen boeren. Aanvankelijk zijn dus wederom de niet direct-geïnteresseerden toonaangevend in de maatschappij, n.l. de "heren"-verpachters.

Voordat wij nu de Maatschappij van Landbouw verder gaan volgen op haar weg, wenden wij onze blik nogmaals naar Maastricht. Wij zagen reeds dat

er voor 1849 in Maastricht een Société d'horticulture et d'agriculture bestond, die zich voornamelijk de bevordering van bloemkweking en tuinbouw ten doel stelde. Na de opheffing, of beter gezegd, na de omvorming van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking ontstaat er een hiaat ten aanzien van de tuinbouw en de bloemkweking. Het is dus zeer wel begrijpelijk, dat in het land van Maastricht een nieuwe vereniging ontstaat, welke zich met het oog op de bemoeienissen van de Maatschappij van Landbouw meer speciaal toelegt op de aanmoediging, ontwikkeling en verbetering van alles wat de tuinbouw betreft. In 1863 vindt dan de oprichting plaats van de Vereeniging voor tuin- en landbouw te Maastricht. Zij stelt zich voor haar doel te bereiken door "tentoonstellingen, wedstrijden, beloningen en voordragten over tuin- en landbouw". Zij gaat dus verder in het concreet stellen van middelen dan de Maatschappij van Landbouw.

Zo bestaan er dus bij de aanvang van de jaren zestig in Limburg drie min of meer stabiele organisaties op landbouwgebied, waarvan er dan twee provinciaal werken, althans daarna streven terwijl de derde een beperkt regionaal werkterrein heeft.

Het dichtst bij een echte boerenvereniging staat "Eendracht en Landbouw" te Bingelrade, die later een voorname rol zal gaan spelen onder de landbouwcasino's, waarvan het eigenlijk de eerste vertegenwoordiger is. Over deze landbouwcasino's volgt aanstonds meer.

De Vereniging te Maastricht beoogt ook meer contact te krijgen met de eigenlijke beoefenaren van de tuinbouw, door het organiseren van voordrachten en cursussen voor haar leden.

Haar ledenlijsten blijken echter ook nog voor het merendeel namen te bevatten van notabele heren. Niettemin moet worden vastgesteld dat zij de goede kant op gaat en evenals de Maatschappij te Bingelrade kan zij dan ook op meer direkt resultaat wijzen dan de Maatschappij van Landbouw. Pas als deze laatste omstreeks 1870 het roer omgooit stijgt haar

invloed zienderogen en kan men meer terecht gaan spreken van een provinciale landbouwmaatschappij.

Volgen wij nu gedurende enkele jaren de verrichtingen van de Maatschappij van Landbouw.

Tot ongeveer 1870 zien wij het ledental steeds om de 5 à 600 schommelen. Voor een provincie waar in deze tijd nog ongeveer 40% van de bevolking in de landbouw werkzaam is, zeker geen cijfer om tevreden over te zijn. Daarbij zien wij dan nog voortdurend afscheiden en weer aansluiten van plaatselijke groepen. Zo verdwijnt b. v. in 1865 de gehele ledenaanghang uit Heerlen van de ledenlijst, terwijl er van Bingelrade en Heer nog maar een paar overgebleven zijn. Dit is een verschijnsel, dat veelvuldig voorkomt in de voorgeschiedenis van Limburgse boerenorganisaties. Plaatselijke grootheden bestrijden elkaar de leidende positie en naijver is vaak reden, om de Maatschappij de rug toe te keren. In de verslagen van de Maatschappij wordt hierover meerdere malen geklaagd.

Telkens weer blijkt dat het zeer moeilijk is de individualistische boeren in een organisatie onder te brengen. De heerser van huis en hof voegt zich niet gemakkelijk in het verenigingsverband, vooral niet als deze vereniging dan ook nog een aanval gaat doen op zijn oude, vastgeroeste opvattingen.

In deze periode zien wij de activiteit van de Maatschappij vooral tot uiting komen in het organiseren van tentoonstellingen, al dan niet verbonden met een ploegwedstrijd en het uitgeven van een maandblad, waarin dan de moderne methoden van landbouwproductie en veestapelverbetering onder de aandacht van het publiek worden gebracht. Onder invloed daarvan vindt hier en daar al enige verbetering plaats, b. v. op het gebied van landbouwwerktuigen, waarbij de eigen ambachtslieden tot niet onaanzienlijke prestaties komen, hierbij gestimuleerd door de tentoonstellingen.

Het zuiden van Limburg profiteert hierbij van het nabijgelegen België, waar in die tijd een opgewekt en door de overheid sterk gestimuleerd orga-

nisatieleven bloeit. Zo verschijnen b. v. een moderne dorsmachine, alsmede ploeg- en zaaimachines uit het land van Luik en Tongeren op Zuid-Limburgse boerderijen. Ook t. a. v. invoer van nieuwe gewassen en op het gebied van de bemesting bereikt de Maatschappij wel enig resultaat. Wij moeten hierbij echter toch wel opmerken, dat dit vaak meer, of tevens, het gevolg is van individueel optredende, vooruitstrevende boeren, dan alleen vanwege de invloed van de Maatschappij, al mag zeker niet ontkend worden, dat de Maatschappij door haar activiteiten op deze vooruitstrevendheid een positieve invloed uitoefent.

In 1867 zien wij voor het eerst praktische maatregelen ter verbetering van het paardenras. De Maatschappij gaat over tot het aanschaffen van twee hengsten en acht merriën, welke zij aan haar leden verkoopt. Voordat echter dergelijke "kostspielige" projecten als de verbetering van het paardenras met effect kunnen worden aangepakt, zal het peil van het hele agrarische leven een heel stuk omhoog moeten worden gebracht. Daarvoor zal men bij de wortel moeten beginnen en liefst niet beginnen met al te kostbare verbeteringen, want dan heeft men de boer al a priori niet op zijn hand. Ook het enkele middel van de landbouwlectuur is voor de boer, zeker in die dagen, niet het meest aangewezen. Het spreekwoord zegt niet ten onrechte: "Wat een boer niet kent, dat eet hij niet". De boer staat van nature schuw tegenover alles wat hij niet uit ervaring kent.

Dit inzicht begint ook langzaam bij de leiders van de Maatschappij van Landbouw door te breken, doch alvorens hier verder op in te gaan willen wij eerst nog even terugkeren naar de Vereniging te Maastricht en zien hoe het haar in deze periode gegaan is.

De voorzitter van deze vereniging, Ludewig, vroeger reeds vooraanstaand lid van de Société en van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking, verzoekt bij schrijven van 7 februari 1866 aan Ge-

deputeerde Staten een subsidie ad f 90, --, teneinde twee cursussen van 12 conferenties, in het boomkweken en -snoeien, te Maastricht en te Roermond te kunnen laten doorgaan. Zij zullen gegeven worden door de Belgische professor Rodiga's en de bijdragen der leden zijn onvoldoende om de lessen te kunnen financieren. Hij verwijst verder nog in zijn brief naar het in België bestaande systeem van diploma-uitreiking en rijks- en provinciale subsidie. Op de provinciale begroting is dan helaas nog geen post uitgetrokken voor onderwijs in boomkweken en snoeien, zodat afwijzing van het verzoek op 14 februari volgt.

Op 3 juni 1866 volgt echter een nieuw verzoek, waarbij gewezen wordt op soortgelijke cursussen te Breda en Roosendaal, zulks voor rekening van de Maatschappij van Landbouw aldaar, hiermede duidelijk suggererende, dat het dus wel degelijk op de weg van de provincie ligt dit onderwijs te steunen. Aangezien in Limburg de tuinbouw, boomkweking inbegrepen, niet onder de Maatschappij van Landbouw valt, acht de Vereniging te Maastricht zich zeer wel gerechtigd voor zodanig onderwijs bij de provincie om subsidie aan te kloppen. Ludewig merkt in een desbetreffend schrijven aan Gedeputeerde Staten nog op, dat de Vereniging te Maastricht uitdrukkelijk het organiseren van ploegwedstrijden en het bevorderen van de ontwikkeling van de veeteelt buiten haar programma heeft doen vallen, met deze opmerking beogende een billijke verdeling van de algemene subsidie-post: Landbouw - boomkweking en veeteelt te verkrijgen.

Op 24 oktober 1866 wordt de subsidie ad f 100, -- dan ook verleend, onder voorwaarde dat de lessen te Maastricht doorgang zullen vinden. Bij het doorgaan van de cursus te Roermond zal ook daarvoor f 100, -- subsidie worden gegeven.

Blijkens schrijven van 18 mei 1867 is te Roermond een soortgelijke vereniging opgericht, welke zich als afdeling bij de Vereniging te Maastricht aansluit.

Bij toename van het aantal leden wil de Vereniging een tijdschrift gaan uitgeven, waarvoor zij eveneens subsidie vraagt. Zij heeft nu de juiste weg gevonden en haar activiteit zal zich in de komende jaren tenvolle gaan ontplooiën op het gebied van het tuinbouw-onderwijs, dit dan in de meest ruime zin genomen. Hiermede zal zij wellicht niet de oudere boeren en tuinders hebben kunnen bereiken, maar toch in elk geval wel de jongeren.

Op 2 december 1867 verkrijgt de Vereniging de opvallend royale rijkssubsidie ad f 500,--, zulks na een gunstig advies van Gedeputeerde Staten en van de besturen der gemeenten waar de vereniging haar lessen organiseert.

Bij de provinciale subsidie is als voorwaarde gesteld, dat zij dient ter bijdrage in de kosten van het tuinbouwonderwijs in de vorm van voordrachten en cursussen, waarbij telkens een aantal kaarten gratis voor niet-leden moet worden beschikbaar gesteld. Het provinciaal bestuur geeft hierbij reeds blijk in te zien dat bevordering van een zo ruim mogelijke verspreiding van het onderwijs op haar weg ligt. Na 1870 zal het hierin nog verder gaan, door middel van het onderwijs van de landbouwleraar, waarover aanstonds.

Bovendien moet het onderwijs in het Nederduits worden gegeven. In Maastricht is het lange tijd tweetalig gegeven, eerst een uur in het Nederlands (de stukken spreken van Nederduits) daarna een uur in het Frans. Een dergelijk voorschrift zal de lezer niet verwonderen zo hij bedenkt, dat het meest Belgische leraren waren, welke deze cursussen gaven en gezien de ontwikkeling van de organisatie te Maastricht welke wij hierboven schetsten.

Aangezien de rijkssubsidie ook alleen maar gebruikt mag worden voor het onderwijs in de boomkweking, verzoekt Ludewig aan Gedeputeerde Staten om de provinciale subsidie onvoorwaardelijk te geven om daar dan andere activiteiten te kunnen financieren zoals het organiseren van tentoonstellingen. Dit verzoek wordt echter afgewezen, daar de provin-

cie de nadruk wenst te leggen op het onderwijs.

Om het onderwijs effectiever en aantrekkelijker te maken streeft de Vereniging er naar een modelboomkwekerij aan te leggen in Maastricht, hiermede een middel aangrijpende dat in de toekomst een van de meest effectieve zal blijken en dan ook veel navolging zal ondervinden.

Intussen is in 1868 in Venlo een cursus ingericht hetgeen aanleiding werd tot het oprichten van een afdeling.

Bij een toenemende activiteit van de Verenigingen en een groeiende belangstelling onder de land- en tuinbouwers voor haar lessen wordt de behoefte aan een proeftuin steeds dringender gevoeld en de Vereniging vraagt dan rijks- en provinciale subsidie teneinde een proeftuin te kunnen aanleggen. Uit de daartoe ingewonnen adviezen blijkt dat de arbeid van de Vereniging door de betrokken gemeenten ten zeerste op prijs wordt gesteld, waarbij echter de gemeente Roermond opmerkt, dat de proeftuin wellicht beter Noordelijker zou kunnen worden aangelegd in verband met de excentrische ligging van Maastricht.

Wederom is de Minister van Binnenlandse Zaken, waaronder deze materie indertijd ressorteerde, de Vereniging buitengewoon goedgunstig gezind. Een subsidie ad f 1500, -- wordt toegezegd, onder voorwaarde, dat er lessen zullen worden gegeven in alle kantons, aldus een schrijven van 28 december 1868.

In 1868 organiseert de Vereniging een tentoonstelling te Maastricht, waarbij het merendeel der prijswinnaars nog Belgen blijken te zijn. Het volgende jaar echter is de verhouding omgekeerd, 125 Nederlandse prijswinnaars tegenover 25 Belgen. Deze cijfers illustreren op duidelijke wijze de vooruitgang in de tuinbouw en ooftbomenteelt en de effectiviteit van de door de Vereniging gevolgde methoden.

Haar werkzaamheden beslaan echter nog een te klein gedeelte van de provincie. De komende jaren

zullen een wijder uitslaan van haar vleugels te zien geven.

Eerst ondergaat zij echter nog een inwendige stoornis in de vorm van het uittreden van een groep leden onder leiding van de secretaris der Vereniging. 10 oktober 1860 vindt te Scharn onder Heer de oprichting plaats van de Landelijke tuin- en landbouwvereniging te Heer. Merkwaardig is de omschrijving van haar doelstelling. Er komen elementen in voor, welke later, bij een meer volgroeide organisatie een belangrijke rol zullen gaan spelen. Haar statuten omschrijven het doel als volgt: "verspreiding van land- en tuinbouwkunde en tevens aanwakkering van orde, spaarzin en zedelijkheid onder de werkende bevolking op het land".

Zij zoekt het rechtstreeks contact met de tuin- en landbouwdrijvende bevolking van het platte land, organiseert cursussen in ooftbomenteelt en maakt daarbij gebruik van dezelfde Belgische leraren, die ook reeds voor de Vereniging te Maastricht werkzaam zijn. Zij richt een tuinschool op te Heer, welke leerlingen na afloop van de cursus een diploma ontvangen na met goed gevolg examen als tuinbouwkundige te hebben afgelegd.

De Landelijke Vereniging te Heer, welke vooral onder de kleinere land- en tuinbouwers werkt en dientengevolge uit eigen financiële bronnen zeer zeker niet voldoende middelen voor haar werk kon putten, deed daarom een beroep op rijk en provincie om in het genot van subsidie gesteld te worden. Haar rijkssubsidie-aanvraag wordt afgewezen. Bij dezelfde gelegenheid wordt ook een aanvraag van de Maatschappij van Landbouw afgewezen, waarop wij nog aanstonds terugkomen.

De provincie verleent aan de Landelijke een subsidie ad f 100, -- maar haar pogingen om enige verhoging te verkrijgen blijven vruchteloos. De jaarlijkse subsidie-aanvragen blijven dan ook zolang de vereniging bestaat een voortdurende jeremiade over de ongelijke behandeling, welke zij, naar haar mening, ondergaat in vergelijking met soortgelijke,

zeker niet belangrijker, verenigingen in de provincie. Bedoeld is natuurlijk de Vereniging te Maastricht, die f 300, -- subsidie ontvangt voor het tuinbouwonderwijs.

Intussen gaat de Landelijke haar activiteit ontplooiën en haar ledental groeit vrij aanzienlijk. In 1870 telt zij 160 leden, waarvan drie gediplomeerde tuinbouwkundigen, de enigen in Limburg. Zij is echter vrij spoedig over haar hoogtepunt heen. De concurrentie van de Vereniging te Maastricht is haar te zwaar. Zij neemt nog enige tijd het karakter aan van een casino, blijft daarnaast ook nog cursussen organiseren, krijgt zelfs in 1872 nog een onderafdeling in Valkenburg, maar kan zich daarna toch niet lang meer staande houden en verdwijnt in 1876 uit de historie.

Keren wij nu weer terug naar de Maatschappij van Landbouw en nemen wij de draad weer op waar wij hem lieten vallen, dit is aan het einde van de jaren zestig.

Hierboven vermeldden wij reeds dat de Maatschappij een rijkssubsidie aangevraagd heeft in 1869, welke aanvraag nul op het request kreeg. De bedoeling van deze subsidie is, zoals blijkt uit de aanvraag, om het onderwijs, te geven door een wandelleraar te bekostigen. Het besluit om een wandelleraar te benoemen is misschien wel het belangrijkste feit uit de geschiedenis van de Maatschappij, ja wellicht uit de hele voorgeschiedenis van de modernisering van de landbouw in Limburg.

Het systeem van wandelleraar of omgaandeleeraar, is afkomstig uit het Rijnland, waar het reeds langen tijd in zwang is en grote faam in die dagen geniet. In de volksmond heeft hij dan ook steeds "Wanderlehrer" geheten. Deze "Wanderlehrer" gaat, zoals het woord zegt, rond en na al dan niet zijn komst te hebben aangekondigd, roept hij de boeren bij elkaar om hen in de eerste beginselen van de verbeterde landbouw- en veeteelt methoden te onderwijzen.

De subsidieaanvraag om dit onderwijs te bekos-

tigen is naar het schijnt slachtoffer geworden van de omstandigheden. In dezelfde tijd nl. worden er subsidie-aanvragen ingediend door de Landelijke te Heer en door de Vereniging te Maastricht, beide ook voor onderwijsdoeleinden, terwijl de laatste voor dit doel reeds rijkssubsidie genoot. De minister, mogelijk geschrokken door deze plotselinge toevloed van verenigingen, welke zich met het landbouw-onderwijs gaan bezig houden, oordeelt het verstandiger de situatie eens even aan te zien om zodoende een beter inzicht te kunnen krijgen in de ware verhoudingen. Bij schrijven van 23 september 1869 worden dan ook alle aanvragen afgewezen. De Vereniging te Maastricht echter, die hierdoor in moeilijkheden dreigt te geraken, wegens het ontbreken van de reeds in haar begroting verwerkte rijkssubsidie, krijgt alsnog, bij schrijven van 29 december 1869 een subsidie ad f 500, -- toegezegd.

Omstreeks 1870 is de Maatschappij van Landbouw dus zoals wij zo juist zagen tot het inzicht gekomen, dat, wil zij haar doel daadwerkelijk bereiken, er noodzakelijk een verandering in haar werkwijze moet komen.

Zij zal voortdurend in een meer direkt contact met de eigenlijke boeren moeten treden. Hierbij volgt zij het voorbeeld dat de Vereniging te Maastricht reeds enige jaren gegeven heeft.

Door haar grotere financiële draagkracht en nauwe relaties met het provinciaal bestuur, kan de Maatschappij evenwel een ruimer arbeidsveld kiezen dan waartoe de vereniging in staat was. Zij kan dan ook van meet af aan haar onderwijs zowel over een groter terrein van de landbouw- en veeteeltkunde als over een grotere kring van toevoorders uitbreiden, dit laatste doordat het onderwijs, d. w. z. het onderwijs door de wandelleraren, gratis werd gegeven.

De Maatschappij van Landbouw heeft een buitengewoon gelukkige keus gedaan door Corten als wandelleraar te benoemen. Hij ontpopte zich als de grote stimulator van de, voor de ontwikkeling van

de Limburgse landbouw, zo uiterst belangrijk gebleken dorpsverenigingen of casino's, de eigen organisaties van de boeren, waarover wij aanstonds in den brede zullen uitweiden.

In 1870 wordt een provinciale subsidie ad f 400,-- verkregen, waardoor het werk een aanvang kan nemen en als op 10 februari 1873 wederom rijkssubsidie wordt aangevraagd uit de Commissaris des Konings zich in het desbetreffende advies op buitengewoon loffelijke wijze.

Het onderwijs is bedoeld als volksonderwijs, meestal in het dialect gegeven in 80 gemeenten door de gehele provincie verspreid. Het bereikt zodoende veel meer mensen dan de vroeger gevolgde methode van landbouwkundige lectuur door middel van tijdschriften of de methode van cursussen door leraren te geven. De laatste methode is ongetwijfeld zeer waardevol en voor een gestage ontwikkeling van de land- en tuinbouw zeker onmisbaar, maar zij veronderstelt reeds een zekere mate van ontwikkelde interesse en ijver, welke men in die dagen bij de meeste boeren tevergeefs zal zoeken.

Vandaar dat de grote stoot, in Limburg, in de richting van een modernisering van landbouw en veeteelt is uitgegaan van de wandelleraar en de door hem zeer sterk op de voorgrond geschoven casino's.

Deze casino's zijn de eerste plaatselijke boerenverenigingen welke ten doen hebben de "bevordering van het onderling verkeer en de onderlinge leering", zoals het provinciaal verslag van 1875 zegt. Enigszins anders omschrijft de wandelleraar Corten hun doel in een van zijn verslagen: "de bevordering van de landbouw in een enkele of weinige kleinere verenigde gemeenten, door verkeerde gebruiken aan het licht te brengen, behoeften op te sporen, in beide zoveel mogelijk te voorzien en de voorschriften van de wetenschappelijke landbouw toe te passen"

Als zij een wijle aan het werk zijn volgt uit de praktijk nog een andere doelstelling of beter gezegd een praktische conclusie, welke aan het doel inhae-

rent is. De casino's blijken nl. hèt middel om de boeren vertrouwd te maken met de gedachte van de coöperatie.

Corten is hierbij de grote man geweest. Hij knoopt aan zijn lessen steeds een propaganda vast om casino's op te richten. Zij worden dan ook in het algemeen opgezet als onderafdelingen van de Maatschappij van Landbouw. Reglementair moeten zij uit minstens tien leden bestaan, later, in 1885, uit 25.

Zo is de situatie na 1870 dus, dat de Maatschappij van Landbouw zowel onderafdelingen als casino's kent. Het verschil is duidelijk. De onderafdelingen bestaan uit leden van de Maatschappij, die min of meer trouw het maandblad lezen en voor zoveel mogelijk de daarin vervatte lessen ter harte nemen, daarnaast nemen sommige lezers, de actiefsten, deel aan tentoonstellingen of wedstrijden maar verder strekt de activiteit van de gewone afdeling zich niet uit, behoudens een enkele, die cursussen of voordrachten voor haar leden organiseert, hetgeen echter hoge uitzondering is.

In het casino echter vindt, althans dat is de bedoeling, een actief verenigingsleven zijn voedingsbodem. Het samenwerken, het samen doen, komt er in tot ontwikkeling, zowel het samen organiseren van tentoonstellingen en wedstrijden in kleiner verband, als het samen beproeven van nieuwe methoden, materialen en gewassen, ja zelfs het samen feestvieren en samen drinken. Het casino organiseert voordrachten, zowel door de wandelleraar als door andere leraren, al dan niet voor niet-leden toegankelijk. Het koopt zaaigoed en meststoffen ter distributie onder de leden, vaak gratis. De aanschaffing van fokvee is een voornaam programma-punt geweest van de casino's. Zo werd begonnen met de aanschaf van Engelse beren en toen de financiële capaciteit van boeren en casino's toenam, waagde men zich ook aan kostbaarder objecten zoals Hollandse stieren, welke dan onder de leden werden verloot of verkocht. In een later stadium wordt fok-

vee voor gemeenschappelijke rekening aangeschaft ten dienste van de veestapel van de leden. Zo zien wij reeds in 1869, dat het meergenoemde casino "Eendracht en Landbouw" te Bingelrade 20 stuks hoornvee aankoopt en verloot onder de leden.

Voordat dit alles echter in de casino's tot bloei komt, moeten er vaak vele moeilijkheden overwonnen worden. Het casino met zijn uitgebreide taak is in de goede vervulling daarvan afhankelijk van goede leiders en deze zijn vaak niet te vinden, of degenen die de capaciteiten bezitten houden zich afzijdig. Vaak ook bleken de leiders te bekrompen en te kortzichtig om het belang van de band met de andere casino's in het geheel van de Maatschappij goed te zien en onthielden zo aan hun eigen casino als ook aan de andere leden van de Maatschappij, tal van ontwikkelingsmogelijkheden. Dorps- en vriendschapspolitiek doorkruisen vaak de belangen van het casino en zijn leden.

Uit het verslag van de wandelleraar d. d. maart 1873 blijkt, dat het aantal casino's reeds meer dan 30 bedraagt, welke dan alleen in de grotere landbouwcentra bestaan, terwijl de boeren uit de kleinere plaatsen zich aansluiten bij de casino's in de nabij gelegen centra. In sommige plaatsen is, aldus het verslag, nog geen casino tot stand gekomen tengevolge van onderling gekrakeel en getwist.

Om een zo groot mogelijke verspreiding van het landbouw-onderwijs te verkrijgen, gaat men het landbouw-onderwijs ook inschakelen in het gewoon lager onderwijs. Te dien einde verzoeken Gedeputeerde Staten in November 1872 aan de Maatschappij van Landbouw om de wandelleraar ook lessen te laten geven aan de leerlingen van de openbare scholen. Daarnaast is het noodzakelijk om meer landbouwonderwijzers op te leiden of althans mensen op te leiden die in staat zijn de eerste beginselen van de land- en tuinbouwkunde te doceren. Daarom wordt ook aan de onderwijzers en aan de leerlingen van de kweekscholen landbouwonderwijs gegeven. In de volgende jaren wordt het onderwijs aan de onderwij-

zers enkele malen gereorganiseerd in deze zin dat het in enkele gemeenten per schooldistrict zal worden gegeven. Verder is er nog al wat kwestie geweest omtrent de financiering van dit onderwijs, doch in het kader van deze verhandeling is dat voor ons van geen belang.

Geheel in de lijn van de nieuwe politiek van de Maatschappij van Landbouw besluit het hoofdbestuur in 1861 om voorlopig af te zien van het organiseren van tentoonstellingen, maar de daardoor vrijkomende gelden aan te wenden ter directe bevordering van landbouw en veeteelt. Zo gaat men over tot de aankoop van jonge stieren, welke onder de leden verloot worden of onder de leden van de casino's en ten dele in het openbaar worden verkocht. Dit laatste vindt het veelvuldigst plaats. Ook geeft men premies aan de casino's bij aanschaffing van een raszuivere beer etc.

Onder invloed van de activiteit van de casino's en meer nog door het optreden van de wandelleraar zien wij het ledental van de Maatschappij met sprongen omhoog gaan. De interesse voor betere landbouwmethoden is gewekt. Terwijl het aantal leden in 1869 nog steeds niet boven de 600 uitkwam, noteren wij voor 1871 het respectabele aantal van 2026 en 48 casino's. Deze cijfers geven niet uitsluitend een groei aan maar duiden op een geheel veranderde constellatie van de Maatschappij van Landbouw na 1870, de "boeren" zijn lid geworden.

De Vereniging in Maastricht heeft intussen ook niet stil gezeten. Zij legt een grote activiteit aan de dag met het organiseren van voordrachten en cursussen in tuinbouw en ooftbomenteelt. In 1872 heeft zij haar werkingssfeer uitgebreid over de gehele provincie en in elk kanton een afdeling gevestigd. Haar ledental, uit de aard der zaak beperkter dan dat van de Maatschappij van Landbouw, bedraagt dan 404.

De resultaten van dit alles blijven niet uit.

Het gebruik van buitenlandse meststoffen, guano, kalk- en stikstofmeststoffen neemt steeds algeme-

ner vormen aan.

Zaai- en dorsmethoden zijn en worden steeds meer geperfectioneerd. Het loondorsen ontstaat, mede onder invloed van het optreden van de casino's. Zo gaat het landbouwcasino te Meerssen in 1872 over tot het aanschaffen van een dorsmachine en het casino te Wylré koopt een zaiwerktuig.

Het coöperatiewezen begint te ontluiken. "Zodoende - en aan de ontluiking van zulke coöperatie verleent de Maatschappij altijd haren steun - zal onze gewestelijke landbouw op korte jaren met reuze stappen zijn vooruitgegaan en met fierheid zich de ingespannen krachten kunnen herinneren", zo zegt het verslag van de Maatschappij van 17 februari 1873.

"Self-help en eigen initiative behoort steeds aangewakkerd en boven alle hogere interventie gewaardeerd te worden", zo schrijft de wandelleraar in zijn verslag van 20 januari 1874. daarbij doelend op het aanschaffen van fokstieren door diverse casino's in Zuid-Limburg, zulks in tegenstelling tot Noord-Limburg waar dit nog vaak door de gemeenten geschiedt.

Een nieuwe geest schijnt vaardig geworden te zijn over de Limburgse boeren. De kwaliteit van de produkten van landbouw welke op de, na enige jaren onderbreking weer georganiseerde, tentoonstellingen verschijnen is evenals de daar vertoonde specimen van de veestapel in belangrijke mate verbeterd. Nieuwe gewassen en rassen worden gebruikt, de sleur is eindelijk gebroken, hetgeen overigens natuurlijk niet wil zeggen dat er niets meer van over is.

De verslagen uit deze jaren spreken van een opgewekte activiteit van alle verenigingen.

De hoge lonen voor het landbouwpersoneel blijken een stimulerende invloed uit te oefenen op de aanschaffing van landbouwwerktuigen. Corten acht vooral met het oog op deze aanschaffing de noodzaak aanwezig om over te gaan tot de oprichting van een "landelijke crediet-inrichting op solidaire

basis", wil men tot een duurzame verbetering van de landbouw geraken. Hij was hiermee zijn tijd, althans in Limburg, enige tientallen jaren vooruit.

Het credietwezen was nog primitief georganiseerd. Bedrijfscrediet werd praktisch niet gebruikt. Het kapitaal, benodigd voor aankoop van grond of behuizing werd zo nodig verkregen via notariskantoren en dergelijke, maar voor bedrijfskapitaal werd nooit crediet genomen of gegeven. Zolang deze gewoonte niet veranderde, was modernisering van de landbouw, door aanschaffing van moderne werktuigen en gebruik van geselecteerde zaden zeer moeilijk. Onderlinge credietinstellingen zijn hiervoor noodzakelijk, aangezien de oude credietgevers niet bereid zijn bedrijfskapitaal te verstrekken. De eerste grote opbloei roept dan ook na enkele jaren een reactie op. "Ook hebben alle casino's hun ledental, hoewel enigen in bloei toenemen, niet kunnen behouden. Geen wonder. Vele personen die in den beginne zich bij de casino's laten inschrijven zijn niet van gehalte om het nut van dorpsverenigingen voor de toekomst te beseffen. Zij zijn het slechte zaad dat zelfs op goed toebereiden akker geen wortels schiet", zegt Corten in zijn verslag over 1874.

Velen koesterden te hoge verwachtingen omtrent onmiddellijk voordeel, hetwelk de oprichting van de casino's ten gevolge zou hebben.

Zo vermeldt het verslag over 1874 dat vele leden teleurgesteld de Maatschappij de rug hebben toegekeerd, het ledental bedraagt dan nog 1462. Wij moeten hierbij dan nog bedenken dat er vaak dissidente bewegingen in de casino's ontstaan, waardoor geregeld afscheidingen plaats vinden. Dit gebeurt om tal van redenen, waarbij de financiële niet de minst voorkomende zijn. Zo b. v. in 1875 als besloten wordt om de contributie met 100% te verhogen plus een verplicht abonnement op het weekblad. Prompt scheuren alle casino's zich af en slechts een achtstal laat zich bewegen weer in het ouderlijk huis terug te keren.

Het is interessant deze contributie-verhoging

even nader te bezien. Men wil nl. een koerswijziging doorvoeren, die eigenlijk neerkomt op een teruggrijpen naar oude opvattingen welke men in 1869 verlaten heeft, zulks onder invloed van de opgedane ervaringen met de "democratisering" van de Maatschappij: (om) het zwaartepunt der werkkraft van de Maatschappij, van de onwetende massa, van de minder intellectueel gevormde landbouwers te kunnen verleggen op de meest ontwikkelden, de ijverigsten en de naar vooruitgang strevenden der plattelandsbevolking".

Daarmee is men bijna weer aangeland bij de toestand van 1869. De teleurstelling, die men aan de leden verwijt, maakt zich nu van het bestuur meester. De gevolgen laten niet op zich wachten zoals reeds bleek uit de afscheiding van de casino's. Het aantal leden blijkt bij de aanvang van 1876 nog 629 te zijn.

In 1876 schrikt men dan toch blijkbaar wel van de desastreuze gevolgen van de nieuwe contributie-regeling en laat haar weer ijlings vallen.

Zo blijken de levens van de Maatschappij van Landbouw en meer nog die van de casino's vol afwisseling en verwickelingen te zijn. De grote handicap bestaat steeds hierin, dat er een gebrek aan groepsbewustzijn is, vooral bij de welvarende en meer intelligente boeren. "Slechts ongaarne treden zij toe tot de verenigingen, die geroepen zijn vooral ten algemenen nutte te werken. Vandaar, dat coöperatie en genootschappen, elders (bedoeld is Duitsland) de grote hefboom van de vooruitgang, hier zo verbazend sukkelen, dat de heerlijke vrucht van gemeenschappelijk samenwerken, het landelijk credietwezen, bij ons ten enen male onbekend is; dat zo weinigen beseffen hoe onze sociale kracht zich niet anders dan door aaneensluiting en centralisatie kan doen gelden. Wij zien zelfs het omgekeerde: clubs, casino's, onderafdelingen die erop roemen buiten alle verband met provinciale maatschappijen een zelfstandig - maar weinig betekennend - bestaan te voeren, die zich bepalen tot be-

hartiging hunner plaatselijke belangen en voor wier leden het begrip "vaderlandse landbouw" eensluitend is met een zeer bekrompen begrip over hun stal, hun bouwland, hun dorp", aldus Corten in een verslag over 1876.

Vaak blijkt ook de plaatselijke overheid debet te zijn aan het al of niet goed functioneren van het casino. Een typisch voorbeeld in deze is het land van Weert, dat, zoals het verslag van de Maatschappij van Landbouw over 1874 vermeld, maar zeer matig deelneemt aan de activiteiten van de Maatschappij, maar in 1881 wordt er plotseling een zeer sterke opbloei gemeld onder invloed van de actieve burgemeester.

Ook Corten klaagt in zijn verslagen meermalen over gebrek aan medewerking van de zijde van de gemeentebesturen.

Toch is de belangstelling voor de lessen en voordrachten omstreeks 1880 niet onbevredigend, maar de uitwisseling van opgedane ervaringen laat nog veel te wensen over. De vruchten van het werk van de wandelleraar en de casino's beginnen langzaam te rijpen. Het ledental van de Maatschappij van Landbouw dat in 1877 net de 500 haalde gaat weer stijgen. Het schijnt, dat de kinderziekten overwonnen zijn. In 1884 telt de Maatschappij weer 2600 leden terwijl het aantal casino's de 40 weer bereikt heeft. Daarnaast staan er nog verschillende dorpsverenigingen buiten de Maatschappij, maar de opgaande lijn is onmiskenbaar en de praktische resultaten eveneens. Op alle gebieden van de landbouw en de veeteelt zien wij vooruitgang en invoering van moderne methoden, slechts de paardenfokkerij laat nog altijd te wensen over. De financiële onmacht van de Maatschappij en de casino's om goed fokmateriaal aan te schaffen is hiervoor wel de voornaamste verklaring. Toch valt er wel enige vooruitgang te bespeuren. In 1877 wordt te Horst de eerste paardenfokvereniging opgericht, welke in deze voor de gehele provincie pionierswerk verricht heeft.

Nog een andere maatregel van de Maatschappij verdient hier vermelding. In 1879 heeft men een splitsing doorgevoerd bij de organisatie der tentoonstellingen in deze zin, dat men onderscheid maakt tussen grote en kleine boeren. Op deze wijze wordt het ook voor de kleine boeren mogelijk met succes mede te dingen op tentoonstellingen en bij wedstrijden. Dat dit voor het animo van deze groep van grote betekenis is, behoeft geen betoog. De tentoonstelling in Lottum, waar dit novum voor het eerst wordt toegepast is dan ook een groot succes voor de organisatoren.

In 1885 volgt dan de reeds eerder vermelde statutaire wijziging, waarbij bepaald wordt, dat de casino's minstens 25 leden moeten tellen om als zodanig bij de Maatschappij aangesloten te kunnen zijn. Op deze wijze wil men voorkomen, dat er vele casino's bestaan blijven, op grond van hun ledental, zonder voldoende levenskracht. Corten stelt in 1885 voor om rijkssubsidie aan te vragen voor de aanleg van proefvelden door de casino's, zoals in België alom geschiedt. Vele casino's kunnen nog niet tot iets dergelijks overgaan wegens gebrek aan financiën.

Na aanvankelijk afgewezen te zijn, wordt de subsidie in 1888 verleend, nadat ook de provincie haar subsidie reeds verhoogd heeft.

Zo zien wij in de laatste decennia van de vorige eeuw een bloeiend verenigingsleven, terwijl het landbouwonderwijs in verenigingsverband op hoog peil staat. Het is, om zo te zeggen, minder conjunctuur gevoelig geworden, d. w. z. dat de belangstelling van de boeren voor de landbouwverenigingen meer en meer voortspruit uit de overtuiging, dat een bloeiend verenigingsleven een essentieel bestanddeel van hun economisch bestaan vormt. Daardoor laten zij zich minder gemakkelijk verleiden om wegens economische of andere omstandigheden, de vereniging de rug toe te keren.

Alvorens wij onze beschouwingen gaan beëindigen, willen wij nog even gaan zien hoe het verder

verlopen is met de andere verenigingen.

Zoals wij reeds zagen verdwijnt in 1876 de Landelijke tuin- en landbouwvereniging te Heer uit de historie. Haar voortdurende strijd om bestaansrecht en erkenning is haar op de duur te zwaar geworden. Toch kan niet ontkend worden, dat zij in de luttele jaren van haar bestaan vruchtbaar werk heeft verricht. Het onderwijs dat zij liet geven door bekwame leraren als de heer J. Hennis uit Tongeren en de heer A. Kuypers uit Brussel, stond op hoog peil. De Vereniging te Maastricht en diverse casino's maakten geregeld van deze zelfde leraren gebruik.

Voor de verbetering van de vruchtbomenteelt in het hieraan zo rijke land van Heer en Gronsveld heeft de Landelijke ongetwijfeld belangrijke arbeid gepresteerd, evenals op het gebied van de zaadselectie.

De Vereniging te Maastricht heeft haar activiteit geheel op de tuinbouw gericht. Door middel van haar afdelingen distribueert zij telken jare geïmporteerd pootgoed en zaden, meestal gratis. Met de Rijksnormaalschool komt zij overeen, dat de leerlingen, de toekomstige onderwijzers dus, haar lessen zullen bijwonen. De proeftuin heeft groeiend succes evenals de tentoonstellingen, waar de hegemonie der Belgen geheel verdwenen is. Haar leden-tal blijft constant om de 3 à 400 schommelen. Wel vallen er omstreeks 1890 een paar afdelingen af, maar men kan toch zonder overdrijving zeggen, dat de Vereniging te Maastricht verder steeds gezond is geweest.

"Eendracht en Landbouw" te Bingelrade is steeds het voorbeeld voor alle casino's gebleven. Haar activiteit is merkwaardig opgewekt en constant. Steeds is zij bij alles in de voorste gelederen te vinden.

Zo, kunnen wij vaststellen, dat nu de tijd gunstig is voor een meer georganiseerde samenwerking op landbouwgebied. De ontwikkeling van de zuivelbe-reiding zal blijken de eerste stoot te geven, maar

zonder het voorbereidende werk van de verschillende verenigingen in de tweede helft van de vorige eeuw was een voorspoedige ontwikkeling, als het Limburgse boerenleven in het begin van de twintigste eeuw heeft te zien gegeven, zeker niet mogelijk geweest.

Literatuur

De Nederlandse landbouw in het tijdvak 1813-1913
Uitg. Directie van de Landbouw.

Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van de landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie, benoemd bij K. B. van 18 september 1886.

Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond, Roermond 1926.
Limburg 1839-1939, van ploeg tot afbouwhamer; Maastricht 1941.

Dr. Z. W. Sneller, Geschiedenis van den Nederlandsen Landbouw 1795-1940; Groningen 1943.

G. Minderhoud, De Nederlandse Landbouw; Haarlem 1933.

Dr. H. Blink, Limburg als economisch-geografisch en staatkundig gewest in het verleden en heden; Tijdschrift voor economische geografie 10e jaargang 1919.

Verslagen van de Provinciale Staten in het Hertogdom Limburg over de jaren 1848-1890.

Verslagen van de gemeente Sittard.

Verslagen en correspondentie, voorkomende in het Rijksarchief te Maastricht over de periode 1848-1862.

Verslagen en correspondentie, voorkomende in het Provinciaal-archief te Maastricht, Portefeuille no. 260 en no. 261, over de periode 1862.

Aankondigingen in oude plaatselijke kranten.

Advertenties in oude plaatselijke kranten.

BIBLIOGRAFIE

BETREFFENDE DE LANDBOUWGESCHIEDENIS
IN LIMBURG

Zoals wij reeds in een vorig Jaarboek hebben aangekondigd, ligt het in onze bedoeling om regelmatig een beknopte bibliografie in deze "Studies" op te nemen betreffende een onderwerp uit de Limburgse sociaal-economische geschiedenis. Door het bijeenbrengen van de voornaamste literatuur over zulk een onderwerp hopen wij te bereiken, dat eventuele auteurs hierin een aanmoediging zullen vinden tot nadere bestudering. Deze oriëntatie en verwijzing dient men derhalve te zien als een eerste richtingwijzer en terreinverkenning. Uiteraard is het in zulk verband onmogelijk om volledigheid te bereiken. Overigens zal een serieuze studie bovendien niet mogen volstaan met het raadplegen van de voornaamste literatuur. Voor een gedegen studie is een uitvoerig archief-onderzoek een noodzakelijke voorwaarde.

In deze bibliografie hebben wij getracht zoveel mogelijk werken te verzamelen, welke een nader inzicht kunnen geven in de geschiedenis en de ontwikkeling van de landbouw in Limburg. Als tijdvak hebben wij globaal gekozen de periode tussen 1800 en 1940. De indeling is als volgt opgezet: allereerst een aantal algemene werken, welke meer bedoeld zijn om als achtergrond te dienen, hoewel ook hierin vaak gegevens voorkomen, die rechtstreeks of zijdelings verband houden met de landbouwhistorie van Limburg; vervolgens een aantal specifieke werken en tijdschriftartikelen over de agrarische geschiedenis van Limburg; een opgave van een aantal landbouw-tijdschriften besluit deze bibliografie.

Zoals gezegd, is met deze opsomming dit onderwerp niet uitputtend behandeld. Behalve de opgenomen werken dient men voor de geschiedenis van de landbouw voorts nog te raadplegen het Verslag over den toestand van (het hertogdom) Limburg, 1842-1920, waarin jaarlijks een min of meer uitvoerig hoofdstuk voorkomt met "mededelingen omtrent den algemeenen toestand van landbouw en veestapel". Van belang is ook het door elke gemeente uitgegeven Verslag van den toestand der gemeente. . . . , 1851-1936, waarin dikwijls interessante landbouwgegevens gepubliceerd zijn. Voorts moet met nadruk gewezen worden op de sinds circa 1850 verschenen Mededelingen en Berichten van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweeking in Limburg, de latere Limburgsche Maatschappij van Landbouw. Niet opgenomen in deze bibliographie zijn de officiële Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw, en soortgelijke publicaties, hoewel deze ter bestudering van bepaalde onderwerpen onontbeerlijk zullen zijn.

Omtrent de archiefbronnen willen wij verwijzen naar de Franse archieven, aanwezig op het Rijksarchief te Maastricht (Inventaris Hardenberg, nrs. 2495-2517), alsmede naar het Provinciaal Archief, volgens repertorium gerangschikt onder het trefwoord: Landbouw, en ook naar de stukken betreffende de Maatschappij van Landbouw 1862-1900.

Daarnaast is er natuurlijk een grote verscheidenheid van particuliere archiefgegevens van landbouwinstellingen, organisaties, enz., hoewel deze archieven doorgaans niet verder teruggrijpen dan tot rond 1900. Voor de bestudering van de landbouwgeschiedenis zou het evenwel van groot belang zijn, als er meer particuliere archieven ter bestudering beschikbaar kwamen, zowel archieven van agrarische organisaties als ook van individuele landbouwbedrijven, welke laatste waarschijnlijk nog bij van oudsher bekende agrarische families bewaard zijn. Het Sociaal Historisch Centrum zal zulke archieven

graag in zijn depot opnemen.

De bestudering van de geschiedenis van de landbouw in Limburg heeft tot heden nog weinig voortgang gevonden. Op enkele loffelijke uitzonderingen na - in deze bibliografie opgenomen - zijn er nog weinig methodische studies over dit onderwerp verschenen. Ons gewest vertoont in dit opzicht een duidelijke achterstand in vergelijking met de overige provincies - met name ook met onze zusterprovincie aan de overzijde van de Maas - waar men reeds tal van interessante aspecten in een reeks belangwekkende studies heeft doen verschijnen.

Deze achterstand is des te meer betreurenswaardig, omdat de kennis van de landbouwbeoefening in Limburg o. i. de sleutel geeft tot een juist begrip van de gewestelijke ontwikkeling in de vorige eeuw. Bij verschillende publicaties hebben wij zelf sterk het bezwaar ondervonden, dat er over de landbouw in de 19e eeuw in deze sterk agrarisch georiënteerde provincie nog slechts zo weinig bekend is. Een beschrijving van plaats en streek blijft daarom vaak fragmentarisch en anecdotisch, omdat het niet mogelijk is zulk een studie te plaatsen tegen de achtergrond van een bredere ontwikkeling. Eerst door het nagaan van algemene samenhangen en verbanden, welke ongetwijfeld door een stelselmatige studie van de landbouw naar voren zullen komen, zal ook de algemene geschiedschrijving van Limburg in de vorige eeuw in belangrijke mate gestimuleerd worden.

Tal van facetten in deze agrarische geschiedenis vragen om nadere studie; voorlopig is dit onderwerp nog lang niet uitgeput. Om de gedachten nader te bepalen noemen wij hier een aantal willekeurige onderdelen, welke als object van studie in aanmerking zouden kunnen komen:

het aantal bebouwde hectaren, de verbouwde ge-

wassen, de verdeling van het grondbezit, de differentiaties naar betaalde oppervlakte, de opbrengst van de gewassen (in totaal en gemiddeld per ha.), het aantal stuks vee, de bedrijfsvoering, eigen verbruik en verkoop voor de markt, nieuwe produkten, verkoop van landbouwgrond, enz.

het aantal landbouwers per streek en plaats, de grootte van hun bezit, de bedrijfsvorm, het aantal knechts, hun economische positie, hun levensstijl en opvattingen, oude landbouwgebruiken, taalkundige eigenaardigheden, enz.

de ontginning van nieuwe grond, vervening, ontwatering, bescherming van velden en weiden, de gebruikte landbouwwerktuigen, het zaaien, verzorgen en oogsten der verschillende teelten, de gebezigde landbouwstelsels, de ontwikkeling der bemestingsvormen, de functie van woeste gronden, heidevelden en bossen, landbouwziekten, rampen, enz.

agrarische markten, aanvoer en prijzen van aangevoerde marktgewassen en aantallen stuks vee, de graan- en veehandel, aankoop van werktuigen en duurzame goederen, landbouwtentoonstellingen, enz.

de ontwikkeling van de fruitteelt, de zuivelbereiding, de warmoezerijen, de schapenteelt, de boomkwekerij, de bijenteelt, de bosbouw, de riet- en biezenteelt, de jacht en visserij, enz.

Uit deze opsomming blijkt voldoende, welk een uitgebreid studieveld hier nog braak ligt. Het zal nog jaren duren, vooraleer de belangrijkste resultaten van dit historisch onderzoek in de vorm van artikelen en uitvoerige verhandelingen hun neerslag hebben gevonden.

Hopenlijk mag deze literatuuropgave er toe bijdragen, dat een aantal onderzoekers zich op dit terrein gaan begeven. Het Sociaal Historisch Centrum zal graag zijn medewerking verlenen aan elke auteur, die nieuwe gegevens en resultaten wil aanbrengen tot de wetenschappelijke bestudering van de ontwikkeling van de landbouw in Limburg.

L I T E R A T U U R

Algemene werken

Agriculture, L'.....aux Pays Bas
La Haye, 1937.

Baan, J. de
Bodemproduktie en volksvoeding van sociaal standpunt beschouwd. Baarn, 1919.

Baert, J.
Geldomzet in het boerenbedrijf van 1795-1940.
In: De Economist. 94, [1946], 602 vv.

Balen, W. J. van
Groeizaam geld.
Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan der Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank te Utrecht.
Haarlem, 1938.

Baren, J. van
Het begrip landbouwwetenschap
z. pl., 1925.

Beek, K. H. van
Over collectief overleg in het bedrijfsleven; analytische beschouwingen over de ontwikkeling voornamelijk in de landbouw.
Amsterdam/Parijs, 1939.

Berg, P. W. J. van den
 Het karakter der plattelandssamenleving.
 Assen, 1941.

Blink, H.
 Arbeidersbeweging in Europa en in 't bijzonder in
 Nederland.
 Wandelarbeiders.
 In: Tijdschrift voor Econ. Geografie. 9, [1918],
 262 vv.

Blink, H.
 W. C. H. Staring en de Oude Garde.
 Een blik op de studie van Nederland en de Neder-
 landsche toestanden in het midden der 19e eeuw.
 In: Vragen van de Dag, 1908, 673, 753.

Blink, H.
 Nederland en zijn bewoners.
 Handboek der Aardrijkskunde en Volkenkunde van
 Nederland.
 Amsterdam, 1885-1892, 3 dln.
 Hierin: Vele gegevens, mede Limburg betreffende,
 over landbouw, verdeling der gronden enz.

Blink, H.
 Nederland als tuinbouwland.
 's Gravenhage, 1916.

Blink, H.
 Woeste gronden, ontginning en bebossching in Ne-
 derland voormaals en thans.
 's Gravenhage, 1929.
 Ook voor Limburg van belang.

Blink, H.
 Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw
 in Nederland. Een studie van de ontwikkeling der
 economische, maatschappelijke en agrarische toe-
 standen, voornamelijk ten plattelande.
 Groningen, 1904, 2 dln.

Bordewijk, H. W. C.

De politieke strijd om het economische pachtvraagstuk.

Groningen, 1936.

Borst, J.

Eenige middelen tot oplossing der sociale kwestie ten plattelande.

Amsterdam, z. jr.

Bos en Beemd

Zestig jaar evolutie Staatsbosbeheer, 1899-1959.

's Gravenhage, 1959.

Bree, L. W. de

Het platteland leert lezen en schrijven.

Het lager onderwijs op het platteland in de eerste helft der 19e eeuw.

Amsterdam, z. jr.

Breukers, J., G. Rodenhuis en B. H. Vos.

De handel in Nederlandse eieren.

In: Prae-adviezen en mededelingen, aangeboden aan het Derde Nationaal Congres voor Pluimvee- en Konijnenteelt. 242 vv.

's Gravenhage, 1935.

Brinkgreve, M.

De ontginning onzer heidevelden.

Utrecht, 1887.

Brouwer, D. R.

De landbouwaankoop-coöperatie in Nederland.

Schiedam, 1939.

Brugmans, I. J.

Paardenkracht en mensenmacht.

Sociaal-economische geschiedenis van Nederland. 1795-1940.

's Gravenhage, 1961.

Hierin passim landbouwgegevens.

Buddingh, D.

Nieuwe statistieke mededelingen betreffende de
Landbouw, Handel en Nijverheid in Nederland.
Haarlem, 1857.

Campen, Ph. van, P. Hollenberg en F. Kriellaars.
Landbouw en landbouwcrediet.

50 Jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale
Boerenleenbank te Eindhoven.
Roermond, 1947.

Cohen, I. B.

De landarbeiderswet en hare toepassing.
Handleiding voor de uitvoering der wet van 20 april
1918.

Zaltbommel, 1919.

Met een historische inleiding.

Cohen, I. B.

Landbouw en sociale wetenschap. [Rede] .
Groningen, 1910.

Cohen, B.

Inleiding tot het agrarisch recht.
Haarlem, 1927.

In: Volksuniversiteitsbibliotheek nr. 38.

Court, P. E. de la

Antwoord op de prijsvraag: Welke zijn de redenen,
waarom in verscheidene oorden van ons Gemeene-
best. . . . zeer vele gronden leeg en onbebouwd zijn
blijven liggen.

's Bosch, 1800.

Croesen, V. R. Y.

De geschiedenis van de ongevallenvoorziening in het
land- en tuinbouwbedrijf in Nederland.

z. pl. en jr.

Croesen, V. R. Y.

De geschiedenis van de ontwikkeling van de Neder-

landse Zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.
's Gravenhage, 1931.

Croesen V. R. Y.

De geschiedenis van het [Koninklijk] Nederlandsch Landbouw-Comité. 1884-1934.
z. pl., 1934.

Croesen. V. R. Y.

Geschiedkundige aantekeningen betreffende onzen landbouw in den aanvang van de negentiende eeuw.
In: Landbouwkundig Tijdschrift, 1933, 757-781.

Deckers, J. H. F.

De waterstaatstoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas, voorheen en thans, uit een economisch en landbouwkundig oogpunt beschouwd.
Tilburg, 1927.

Deckers, L.

De landbouwers van den Noord-Brabantschen zandgrond.
Een bijdrage tot de kennis der maatschappelijke en oeconomische ontwikkeling van de Nederlandsche boerenstand in de 19e en 20ste eeuw.
Eindhoven, 1912.

Diepenhorst, P. A.

Onze landbouw.
Kampen, 1933.

Een en ander betreffende de regeeringsbemoeiingen inzake den landbouw.

's Gravenhage, 1907.

Publ. : Directie van den landbouw.

Eeuw. Een. veeartsenijkundig onderwijs.
1821-1921.

Utrecht, 1921.

Eeuw. Een halve.....

Historisch gedenkboek uitgegeven door het Nieuws
v. d. Dag.

Amsterdam, 1898.

Elsen, G. van den

De boerenstand of de sociologie der boeren.

Helmond, 1911.

Elsen, G. van den

Beknopte sociologie der boeren.

Viersen (Rijnland), z. jr.

Elsen, G. van den

De stichting van den Noordbrabantschen Christelij-
ken Boerenbond.

Helmond, 1913.

Everwijn, J. C. A.

Beschrijving van Handel en Nijverheid in Nederland.
's-Gravenhage, 1912. 2 dln met Historisch-econo-
mische atlas.

Hierin landbouwgegevens.

Gallée, J. H.

Het boerenhuis in Nederland en zijn bewoners.

Utrecht, 1908.

Dl. 1: Atlas.

Dl. 2: Tekst.

Gedenkboek van de Nederlandsche Heidemaatschap-
pij 1883-1913.

z. pl., 1913.

Gedenkboek 60 jaren Landbouwcrediet Organisatie.

De coöperatieve centrale Raiffeisenbank te Utrecht.
Schets van de ontwikkeling van het landbouwcrediet
1898-1958.

z. pl., 1958.

Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer.

's Gravenhage, 1939.

Gedenkboekje van de R. K. Landbouwbedrijfsraden. Uitgegeven ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan 1920-1930.

's Hertogenbosch, 1930.

Georgius. [ps. G. van den Elsen] .

Handleiding voor het beheer en de boekhouding der boerenleenbanken.

Weert, 1898.

Georgius. [ps. G. van den Elsen]

De boerenleenbank verklaard; met de officiële uitgave van de statuten, zooals zij gewijzigd zijn in het jaar 1900.

Weert, 1900.

Gourcy, Conrad de

Second voyage agricole en Belgique, en Hollande z. pl., 1850.

Graaf, M. H. de

Landbouw, fabriekswezen en koophandel in Nederland.

Beschouwing van de meest gepaste middelen voor de welvaart van Neerlands ingezetenen voor den bloei van den staat en voor de vermindering en wering der toenemende armoede.

Leeuwarden, 1845.

Graaff, S. van de

Historisch-statistische beschrijving van het koninkrijk Holland.

Amsterdam, 1807.

Haastert, H. van

De bedrijfsraden en de landbouw.

Door de bedrijfsraden tot den socialen vrede.

In opdracht van de Algemene R. K. Landbouw-Be-
drijfsraad.

's Hertogenbosch, 1921.

Haastert, H. van en G. W. M. Huysmans.

Veertig jaren landbouwcrediet onder leiding der
Coöp. Centr. Boerenleenbank te Eindhoven. 1898-
1938.

Roermond, 1938.

Heidemaatschappij, De Nederlandsche.....60 jaar.
z. pl., 1948.

Holleman, F. A.

Over de doelmatige wijze [van] ontginning onzer
heidevelden. Handleiding voor heide-ontginners.

Zwolle, 1884.

Hollenberg, P.

Gerlachus van den Elsen.

Emancipator van de Noord-Brabantse boerenstand,
1855-1925.

's Hertogenbosch, 1956.

Hoogh, B. de

De economische beteekenis der ontginningen.

Rotterdam, 1932, 2 dln.

Proefschrift Wageningen.

Jaar, Vijf en twintig.....zuivelgeschiedenis 1908-
1933.

Gedenkschrift van de Vereeniging voor Zuivelindus-
trie en Melkhygiëne.

z. pl., 1933.

Jaren, 40.....Nederlandsche Landarbeidersbond.
Gedenkboek 1900-1940.

z. pl. en jr.

Jaren, Veertig. . . . coöperatieve afzet van zuivel-
produkten.

Gedenkboek "Frico", 1898-1938.

z. pl., 1938.

Janzen, H. J. M.

Het Coöperatief landbouwcrediet in Nederland in de
laatste tien jaren.

z. pl., 1934.

Jonge, A. de

De resulaten onzer landarbeiderswet.

Groningen, 1926.

Kessel, W. van

Boerenvreugd en boerenverdriet; gedenkboek van
de N. C. B. bij zijn 25-jarig jubelfeest.

Haarlem, 1922.

Knapp, W. H. C.

Botercontrole in Nederland.

De geschiedenis van de Nederlandsche botercon-
trole in verband met de boterwetgeving en -handel.

's Gravenhage, 1926.

Koenen, H. J.

De Nederlandsche boerenstand. Historisch beschre-
ven.

Haarlem, 1858.

Koenen, S.

Inleiding tot de Landhuishoudkunde.

Bewerkt door H. W. C. Bordewijk.

Haarlem, 1924.

Krieger, J.

Overzicht van hetgene in het laatst der afgeloopene
en het begin dezer eeuw in de onderscheidene provin-

ciën en landschappen der Vereenigde Nederlanden opzigtens de ledige en onbebouwd geblevene gemeentegronden heeft plaats gehad en uit welk beginsel men diende uit te gaan, om die opvolgend tot cultuur te brengen.

's Bosch, 1830.

Kroft, W. G. v. d.

Vijftig jaar Nederlandse fruitteelt.

Amsterdam, ca 1950.

Landbouw. Onze..... in het jaar 1800.

In: Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, XIX en XX, 1860 en 1861.

Landbouw. De Nederlandsche..... in het tijdvak 1813-1913.

[Door H. Blink en S. Koenen].

's Gravenhage, 1913.

Landbouwcrisiswetgeving, De.....

Beknopt overzicht van de totstandkoming en werking van de landbouwcrisiswetgeving in Nederland vanaf 1929. z. pl., 1937.

Lavalys, Emile de

De landbouwkunst in de Nederlanden. Naar het Fransch door Felix A. Boone.

Voorafgegaan door een verslag van Leonce de Lavergne over de landelijke huishoudkunde in België. Gent, 1867.

Leeuwen, A. van

De geschiedenis der paardenfokkerij in Nederland en de binnen- en buitenlandsche invloeden, die daarop tot op heden hebben ingewerkt.

Maastricht, 1922.

Lindemans, Paul

Geschiedenis van de landbouw in België.

Antwerpen, 1952. 2 dln.

Loerakker, A. J.

Ontstaan en geschiedenis van de Ned. R. K. Landarbeidersbond "St. Deusdedit".

Opgedragen aan het bestuur bij het 40-jarig bestaan van de bond.

z. pl., 1947.

Löhnis, F. B.

Landbouw en regeering. Geschiedkundig overzicht van de maatregelen, in den loop dezer eeuw in Nederland genomen ten behoeve van den landbouw.

z. pl., 1895.

Maltha, D. J.

De landbouw als bron van volksbestaan in Nederland. Haarlem, 1944.

Maliepaard, C. H. J.

De Nederlandse landbouw.

Utrecht, 1949.

In: De Ned. Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen, nr 9.

Meester, de

Bedenkingen tegen het voornemen om de heidevelden door de overbevolking te doen ontginnen.

Arnhem, 1847.

Meyers, E. M.

Landbouwcoöperatie in Nederland.

Amsterdam, 1907.

Michielsen, A. B.

De landarbeiderswet.

Alphen a. d. Rijn, 1919.

Minderhoud, G.

De Nederlandse landbouw.

Haarlem, 1952.

In: Volksuniversiteitsbibliotheek, 2e reeks, nr. 36.

Minderhoud, G.
Landbouw-coöperatie in Nederland.
Groningen, 1940.

Minderhoud, G.
De crisis in den Nederlandschen landbouw.
's-Gravenhage, 1931.
In: Prae-adviezen over de landbouwcrisis als element der algemeene economische depressie [van de] Ver. voor Staatshuishoudkunde en Statistiek.

Mollerus, J. C.
Officiëele vertegenwoordiging van landbouw, nijverheid en handel.
Wageningen, 1932.
Proefschrift Wageningen.

Moltzer, J. P.
Landbouw en kapitaalbelegging.
Haarlem, 1892.

Moorsel, J. F. van
De tarwe-wet 1931.
Rotterdam, 1934.
Proefschrift Rotterdam.

Nagant, M. F.
Crise agricole.
Liège, 1884.

Nieuws, Oud..... over den Nederlandschen landbouw.
z. pl., 1873. 2 dln.

Nolens, W. H.
Overzicht der internationale bemoeiingen met de arbeidswetgeving. Wettelijke bescherming van den landarbeid.
's Gravenhage, 1921.
Publ.: Nederlandsche Vereeniging voor wettelijke bescherming der arbeiders.

Overzicht. Beknopt..... van de totstandkoming en werking van de landbouw-crisiswetgeving in Nederland vanaf 1929.
z. pl., 1937-1939. 3 dln.

Pays Bas, Les.....
Manuel en deux parties.
Leiden, 1894.
Hierin o. a. Landbouwoverzicht.

Piers, D. A.
Wisselend getij.
Geschiedenis van de Nederlandsche Landbouworganisatie.
Gedenkboek bij gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Kon. Ned. Landbouwcomite.
z. pl., 1959.

Poel, J. M. G. van der
Wegwijzer in de landbouwgeschiedenis.
z. pl., 1953.

Poel, J. M. G. van der
Heren en boeren.
Een studie over de Commissien van Landbouw.
1805-1851.
Wageningen, 1949.

Proost, A.
La crise agricole et l'avenir de l'agriculture.
Louvain, 1885.

Reinders, G.
Handboek voor den Nederlandschen landbouw en de veeteelt, 4^e dr.
Groningen, 1899-1903. 3 dln.

Saal, C. D.
Het boerengezin in Nederland.
Sociologische grondslagen van gezin en bedrijf.
Assen, 1958.

Salfeld, A.

De ontginning der Nederlandsche heiden.
Arnhem, 1890.

Sangers, W. J.

De ontwikkeling van de Nederlandse tuinbouw tot
het jaar 1930.
Zwolle, 1953.

Schilstra, W. N.

Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in de twee-
de helft der 19e eeuw.
Amsterdam, 1940.
Proefschrift Amsterdam.

Schilthuis, U. G.

De verhouding van den landbouw tot den bodem en
de bevolking; de toestand van de landbouwende klas-
se in Nederland en de verbeteringen daarin moge-
lijk en wenselijk.
Haarlem, 1853.

Sevenster, A.

Het bevolkings- en emigratievraagstuk in Nederland
en in den Nederlandschen landbouw.
Wageningen, 1930.
Proefschrift Wageningen.

Slicher van Bath, B. H.

De agrarische geschiedenis van West-Europa. [500-
1850].
Utrecht, 1960.
In: Aula-boeken, nr. 32.

Slicher van Bath, B. H.

Een samenleving onder spanning.
Geschiedenis van het platteland in Overijssel.
Assen, 1957.

Slicher van Bath, B. H.

De archieven als bronnen voor de agrarische geschiedenis.

In: Ned. Archiefblad, 63, 1958/1959, 40-47.

Smid, J.

De landbouwcrisis, hare oorzaken en de middelen tot verbetering.

Groningen, 1897.

Sneller, Z. W.

Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940.

Groningen, 1943.

Sparnaay, Leon., Jac.

De landbouwgemeenten in Nederland.

Een studie naar de beroepstellingen van 1889 en 1899.

's-Gravenhage, 1905.

Proefschrift Amsterdam.

Staring, W. C. H.

De aardkunde en de landbouw van Nederland.

Zwolle, 1844.

Staring, W. C. H.

Overzicht van den landbouw in Nederland.

z. pl., 1870.

Steigenga, W.

Werkegelegenheid en werkloosheid in de agrarische produktie.

Utrecht, 1939.

Proefschrift Utrecht.

Stuyvenberg, J. H. van

Het Centraal Bureau.

Een coöperatief krachtveld in de Nederlandse landbouw.

Rotterdam, 1949.

Stuyvenberg, J. H. van

Economisch-historische aspecten van de ontwikkeling van het veilingwezen in de afzet van Nederlandse agrarische produkten.

Haarlem, 1954.

Inaugurale rede Rotterdam.

Stuyvenberg, J. H. van

De bloemisterij in Nederland. Uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Vereniging "De Nederlandse Bloemisterij".

's Gravenhage, 1961.

Uilkens, Th. F.

Geschiedenis van den tuinbouw in Nederland.

z. pl., 1860.

Vooy's, A. C. de

De trek van de plattelandsbevolking; bijdragen tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking.

Groningen, 1932.

Proefschrift Utrecht.

Wiersma, K.

Veilingen.

Maastricht, 1908.

Wttewaal, J.

Opmerkingen wegens appel- en peerboomgaarden in Nederland.

z. pl., 1841.

Werken betreffende de landbouw in Limburg.Aa, A. J. v. d.Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden.
Gorinchem, 1845.

Hierin passim gegevens over de landbouw.

Aerssen F. vanEen beschrijving van de gemeente Bergen.
z. pl. , 1949.Ament, J. J. C.Boterproductie en boterhandel in het Zuiden.
z. pl. , 1904.Annuaire de la Province de Limbourg

Maastricht, 1824.

Hierin artikel over de Limburgse landbouw,
blz. 112-116.Bachiene, W. A.Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige
staat en hedendaagsche historie der Nederlanden.
Amsterdam, 1791, 5 dln.

Dl. V: Limburg.

Bers, G. W. J. vanDe ontwikkeling van de landbouw in Zuid-Limburg,
Maastricht, 1946.

Ingenieurs-scriptie Wageningen.

Beurden, A. F. van

De Peel.

Venray, 1925.

Beurden, A. F. vanDe Limburgsche en Brabantsche Peel.
Sittard, 1919.

Beurden, A. F. van
De Venraysche Peel.

Verlag uitgebracht op verzoek van B. en W. van Venray.

Roermond, 1916.

Beurden, A. F. van
In de Peel voor duizend jaar
Boxmeer, 1922.

Bedrijfsstudie, Een....in de gemeente Bergen. (L)
De landbouw in het Limburgse Bergen.
Maastricht, 1957.

Blink, H. en C. J. van Nieuwenburg.
Limburg als economisch, geografisch en staatkundig gewest.
z. pl., 1919.
Overdr. Tijdschr. Econ. Geographie, nr. 10 (1919)

Bijdragen, Losse....tot de geschiedenis der beweging tot bescherming der landbouwnijverheid in Limburg.
z. pl., z. jr.

Catalogus van de groote landbouwtentoonstelling te houden op 15, 16 en 17 juni 1909 te Roermond.
Roermond, 1909.

Cavenne, F. A.
Statistique du Département de la Meuse Inférieure.
Maastricht, 1802.

Court, T. E. de la
De Peel en bedenkingen over denselven
Den Haag, 1841.

Creemers, Ch.
Aanteekeningen over het dorp Stramproy.
Roermond, 1871.

Creemers, H.

De Zuid-Nederlandsche Zuivelbond bij zijn 35-jarig bestaan.

Weert, 1928.

Dam, Frans van (ps. van J. Claessen).

De Raiffeisenkassen of landbouwbanken.

Sittard, 1897.

Dictaten, Limburgsche.....betreffende landbouw en veeteelt.

Horn, circa 1948.

Cursus praktische landbouwkunde.

Dieteren O. F. M., Remigius en J. F. R. Philips

Stein. Van achterland tot bruggehoofd.

Stein, 1962

Dilling, K.

De Peelstreek. Een Nederlandsch gebied voor landverhuizing en voedselproductie.

Wageningen, 1920.

Dilling, K.

Memorie van toelichting op het werkprogramma der subcommissie voor ontginning en verkeerswezen. Vereeniging Peelbelang.

Boxmeer, 1917.

Doormeel S. V. D., J. C. A. van

Onderzoekingen betreffende de lössgronden van Zuid-Limburg.

Haarlem, 1945.

Proefschrift Wageningen.

Droesen, W. J.

De gemeente-gronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning.

Roermond, 1927.

Proefschrift Wageningen.

Eiermijn, Onze..... in het goud.

Gedenkboekje bij het 50-jarig bestaan der Coöperatieve Roermondse Eiermijn, C. R. E.
Roermond, 1954.

Eygelshoven gedurende acht eeuwen 1131-1931.

Gedenkboek uitgegeven door het gemeentebestuur bij de viering van het achthonderd jarig bestaan van Eygelshoven.
z. pl., 1931.

Franquinet, E.

Boerderij-types in Limburg.
Maastricht, 1931.

Gabriëls, J.

Het boerenbelang.
Maastricht, 1891.

Hierin: Belangrijke gegevens over de bedrijfs-economische toestanden in het Limburgse landbouwbedrijf.

Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van den Limburgschen Land- en Tuinbouwbond 1901-1926.

(Door J. J. C. Ament).
Roermond, 1926.

Gedenkboek... 25 jarig bestaan "Landbouwbelang".
Aan- en verkoopvereniging van den Limburgschen Land- en Tuinbouwbond 1914-1939.

Roermond, 1939.

Gedenkboek ter gelegenheid van het zilveren bestaansjubileum van de Coöperatieve Melkinrichting, Stoomzuivelfabriek en aankoopvereniging "Sint Rosa" te Sittard. 1913-1938.

Sittard, 1938.

Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Coöperatieve Roermondsche Eiermijn 1904-1929.

Roermond, 1929.

Gedenboek Coöperatieve Roermondse Eiermijn
1904-1944.

(Door H. Bresser).
Roermond, 1948.

Gedenkschrift bij het 25-jarig bestaan der R. K.
Landbouwschool te Posterholt.
Posterholt, 1939.

Geleen
Van dorp tot Mauritsstad.
Geleen, 1950.

Grauwels, J.
De landbouw in het departement van de Nedermaas
(1811).
Hasselt, 1959.
Overdr.: Limburg. Maandelijks Tijdschr. voor
Limburgse Geschiedenis, Oudheidkunde,
Kunst en Volkskunde. 38, (1959), 150 vv.

Grondgebruik. Het... in de gemeente Bergen
z. pl., 1959.

Hootsen, T. C.
De bijenteelt.
Handboek voor bijenhouders.
Maastricht, z. jr.

Jaar, 25..... Boerinnenbond in Limburg.
z. pl., 1956.

Knuttel, D.
Het Rijkslandbouwproefstation te Maastricht.
z. pl., 1914.

Land, Het..... van de Peel.
Onder redactie van M. Kemp.
Maastricht, 1955.

Maas, H. H. J.
 Het goud van de Peel.
 Amersfoort, 1909.

Maas, H. H. J.
 Jan van Houtens schetsen van en over de Peel.
 Helmond, 1901.

Maelen, Ph. vander
 Dictionnaire géographique du Limbourg.
 Bruxelles, 1835.

Mansholt, D. R.
 De waterschapslasten in de provincie Limburg.
 's Gravenhage, 1940.
 Publ. : Departement van landbouw en visserij,
 Directie van den landbouw.

Marres, C.
 Alcoholindustrie en landbouw.
 Een ernstig woord aan de regeering.
 Maastricht, 1908.

Moonen, W.
 Brunssum de eeuwen door.
 z. pl., 1952.
 Hierin passim gegevens over de landbouw.

Ontwikkelingsplan ten behoeve van de agrarische
 bevolking van Venray, Horst en Sevenum.
 Maastricht, 1959.
 Publ. : Commissie voor de agrarische belangen in
 Limburg.

Planje, J. P.
 Vijftig jaar Limburgse Land- en Tuinbouw. 1901-
 1951.
 Gedenkboek.
 Echt, 1951.

Programma van het XXII ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, hetwelk zal worden gehouden te Roermond.
Roermond, 1868.

Programma en prae-adviezen van het 76e Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1924, te Maastricht.
's Gravenhage, 1924.

Prospectus van de op te rigten Maatschappij ter verveening en ontginning van woeste gronden onder den naam van Helena-veen, Limburg en Noord-Brabant.
's Hertogenbosch, 1857.

Rapport betreffende ontginningen in de Peel, opgemaakt door de Inspecteur van de Landbouw F. B. Löhnis.
Den Haag, 1907.

Reuvens, L. A.
Verslag van verkenningen in de Noord-Brabantsche en Limburgsche Peel en over de middelen, die hare ontginning kunnen bevorderen.
Den Haag, 1825.

Rust Roest.
Bij het gouden jubilé van de redactie van.
(1889-1939).
Speciaal nummer gewijd aan Pastoor H. W. Roes.
's Hertogenbosch, 1939.
Met biografie van H. W. Roes, pastoor o. a. te Kessel en Deurne.
Landbouwpromotor.

Sangers, W. en A. H. Simonis
Er ligt een eiland in de Maas.
Geschiedenis van Ohé en Laak.
Echt, 1955.

Schendeler, P. A.

De prae-historische, de historische en de toekomstige Peel.
Veghel, 1922.

Schrijen, Gerard

Das Werden des neuen Süd-Limburg.
Berlin, 1937.

Schwertz, J. N.

Anleitung zur Kenntnis der Belgischen Landwirtschaft.

z. pl., 1809-1811, 3 dln.

Deel I en II geven een gedetailleerd en methodisch overzicht van de persoonlijke bevindingen van de schrijver in Vlaanderen, de Kempen en Zuid-Limburg.

Sprenger, A. M.

De fruitteelt in Limburg.
Maastricht, 1916.

Tabellen betreffende de landbouw in Limburg in de vorige eeuw, opgesteld door Het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht.
(niet uitgegeven).

Thurlings, Th. L. M., W. R. Heere en A. Oldendorff
Schets van de sociaal-economische structuur van Noord-Limburg.

Venlo, 1958.

Veilingwezen, Het... in Noord- en Midden-Limburg
z. pl., 1942.

Venne, J. M. van de

Niet Sint Truyden maar Eysden het oudste kersensland.

Maastricht, 1951.

Venne, J. M. v. d.

Geschiedenis van Heer.

Maastricht, 1957.

Hierin passim gegevens over de landbouw.

Verslag van het verhandelde bij het XIe Neder-
landsche Landhuishoudkundig Congres te Maastricht
den 24-28 juni 1856.

Maastricht, 1856.

Hierin passim vele gegevens over de algehele toe-
stand van de landbouw in de provincie Limburg,
over de vruchtbomenteelt, de veeteelt enz.

Verslag over den toestand der landarbeiders in
Limburg.

's Gravenhage, 1908.

In: Verslagen Landbouwcommissie 1906.

Vredepeel, De

Uitgegeven bij de officiële ingebruikneming van de
Vredepeelgronden.

Venray, 1955.

Vromen, W. J.

Ernst en humor in het Limburgse boerenleven.

Maastricht, 1948.

Wat wil de vereeniging "Peelbelang"?

Een opwekking tot allen, die overtuigd zijn, dat de
Peel uit haar afzondering bevrijd moet worden.

Den Bosch, 1919.

Wintermans, J. J.

Een halve eeuw gewestelijke zuivel-coöperatie.

Geschiedenis van de Zuid-Nederlandse Zuivelbond.

Z. N. Z.

Roermond, 1944.

Woord. Inleidend en verklarend..... bij de overeenkomst en het reglement tot samenwerking tusschen de Limb. Landbouwbond en de R.K. Werkliedenbond in Limburg door J. R.
Maastricht, 1916.

Zuylen, H. J. van

De gemeente Herten, proeve van een sociaal-geografische monografie van een Midden-Limburgse gemeente.
Groningen, 1940.

Artikelen en bijdragen betreffende de landbouw in Limburg.

Bekker, R. C.

De Zuid-Limburgse boerderij.
Een Frankisch hoeve-type.
In: Maasgouw, 62, 1942, 49 vv.

Bemelmans, H.

De Limburgsche land- en tuinbouw en veeteelt.
In: Limburgsche Voorlichtingsdagen door het Economisch-Technologisch Instituut in Limburg. 29 en 30 november, 1934.
Venlo, 1934.

Bestrijding van de tuberculose onder het rundvee (in Noord-Brabant en Limburg).

In: Kath. Soc. Weekblad, 25, 1926, 739 en 26, 1927, 593

Beurden, A. F. van

Peelland en de Limburgse dorpen langs de Peel in hun ontstaan.

In: Limburg's Jaarboek, XX, (1914), 302 vv.

Beurden, A. F. van

Limburg's Oostgrens.

In: Limburg's Jaarboek, XXVII, (1921), 82 vv.

Blink, H.

De schapenteelt.

In: Tijdschrift voor Econ. Geogr., 11, 1920, 354 vv.

Blink, H. en C. J. van Nieuwenburg.

Limburg als economisch, geografisch en staatkundig gewest.

In: Tijdschrift voor Econ. Geogr. 10, 1919, 205 vv.

Boschbouw, Gemeentelijke.....

(o. a. te Venray en Bergen).

In: Sociaal Weekblad, 21, 1907, 326.

Claessens, Th. J. A. H.

De ontwikkeling van de landbouw in Venray, Horst en Sevenum, 1850-1914.

In: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Dl VI, 103-181.

Maastricht, 1962.

Conix, A.

Het probleem van de kleine boeren (in Belgisch Limburg).

In: Liber amicorum Gruyters, 141-147.

Hasselt, 1957.

Ook voor Ned. Limburg van belang.

Cultuur. Een mislukte... (Vlascultuur in Limburg).

In: Limb. Leven 1, 1920, nr. 18.

Dam, Bern. van

Paarde- en andere kracht op de (brabantse) boerderij.

In: Brab. Heem, 9, 1957, 85-88.

Ook voor Limburg van belang.

Dam, Bern. van

Tuig en voertuig op de boerderij.

In: Brab. Heem, 9, 1957, 19-22.

Ook voor Limburg van belang.

Dam, Bern. van

Het mestmaken op de brabantse boerderij voor 1900.

In: Brab. Heem, 7, 1955, 74-78.

Ook voor Limburg van belang.

Dam, Bern. van

Bemesten, zaaien en oogsten (op de brabantse boerderij voor 1900).

In: Brab. Heem, 7, 1955, 118-123.

Ook voor Limburg van belang.

Dam, Bern. van

Het dorsen, de zorg voor de stook en de andere bezigheden (op de brabantse boerderij).

In: Brab. Heem, 8, 1956, 13-18.

Ook voor Limburg van belang.

Dewez, W. J.

De bodem van Limburg in verband met de geschiedenis van het gewest.

In: Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. 1-39.

Maastricht, 1961.

Doppler, P. M. H.

Ontginning van de staatsche landen van Overmaas in 1705.

In: Maasgouw, 54, 1934, 3.

Driessen, W.

Venlo als tuinbouwcentrum.

In: R. K. Boerenstand, 1927, nrs. 36, 39 en 43.

Droesen, W. J.

De prestatie onzer boeren en tuinders.

In: Limburg onder de gouden oranjezon. 67-72.
Heerlen, 1948.

Droesen, W. J.

De Limburgsche boer zat niet stil.

In: Kath. Illustratie, 63, 1928/1929, 419.

Droesen, W. J.

Het kleine boerenbedrijf in Limburg.

In: Bronk, 4, 1956/1957, 84-86 en 137-139.

Funken, H. P.

Der Zustand der Landwirtschaft im Heimberger Land 1850 und ihre Entwicklung.

In: Heimatkalender Geilenk. - Heimb., 5, 1955, 22-27

Grauwels, J.

De landbouw in het departement van de Nedermaas (1811).

In: Limburg, 38, 1959, 150 vv.

Grauwels, J.

Een beschrijving van de Kempen en van Haspengauw. (1809).

In: Limburg, 39, 1960, 299 vv.

Grauwels, J.

De sociaal-economische toestand van de landbouw-
arbeiders in de Nedermaas (1804).

In: Limburg, 40, 1961, 185 vv.

Grauwels, J.

De suikerbietenkultuur in het Departement van de
Nedermaas.

In: Het oude land van Loon, 14, 1959, 101-131.

Griendt, J. van der en J. L. Janssens

Wat zal er worden van de Noord-Brabant-Limburgsche Peel.

Deurne, 1876.

Groenten- en fruitveilingen. De Limburgsche.....
Omzet in 1926-1927.

In: Kath. Soc. Weekblad, 27, 1928, 302.

Habets, Jos.

In memoriam mr. Ernest de Limpens.

In: Publ. Soc. Limb., 23, 1866, 456 vv.

J. H. J. E. H. L. de Limpens. 1839-1886. Riep bij testamentaire beschikking de "Weldadige Stichting Jan de Limpens" in het leven tot steun... van behoeftige landbouwers in de gemeenten Oirsbeek, Merkelbeek, Bingelrade, Amstenrade, Schinveld, Brunssum en Jabeek.

Habets, Jos.

Een Valkenburgs dorp in 1789.

In: Publ. Soc. Limb., 26, 1889, 3 vv.

Hekker, R. C.

De Zuid-Limburgse boerderij; een Frankisch hoevetype.

In: Maasgouw, 62, 1942, no. 4, 49 vv.

Hoens, J. A.

Spreekwoorden en spreekwijzen ontleend aan de Limburgsche volkstaal.

Landbouwspreuken en weersvoorspellingen.

In: Limburg's Jaarboek, VII, (1900), 171 vv.

Jamar, André

Turven, prutten, baggeren.

In: Limburg, 35, 1956, 91 vv.

Brandstofwinning in de Kempen in vroeger tijden.

Ook voor Limburg van belang.

Jamar, H.

Rond de boterbereiding (in vroeger tijden).

In: Limburg, 34, 1955, 84-86.

Ook voor Limburg van belang.

Kengen, A.

Wijn in de streken van Nederlandsch en Belgisch Limburg.

In: Limburg, 14, 1932/1933, 31-39, 48-56, 73-79.

Knuttel, D.

Kalkmergel.

In: De Veldbode, no. 1301, (24 dec. 1927).

Koenen, Marie

De Limburgse boerenvrouw.

In: Limburg Bisdom Roermond, 1, 1947/1948, no. 18

Kolen en landbouw

Kunstmestproduktie.

In: Steenkool, 1946, 34-35.

Korteweg, S.

De landbouw op den zandgrond.

In: Sneller, Z.: Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940, 339 vv.

Kroft, W. G. van der

De tuinbouw in Limburg.

In: Limburg, Speciale uitgave van de "Zakenwereld".

Amsterdam, 1950, 31-33.

Lavelye, E. de

L'Economie rurale en Hollande. Scènes et souvenirs d'un voyage agricole.

In: Revue des deux mondes, 1863 en 1864.

(Van deze reisbeschrijving verscheen een vertaling in het bijblad van "De Economist", 1864 en 1865).

Lorié, J.

De hoogvenen en de gedaanteverwisseling der Maas in Noord-Brabant en Limburg.

In: Verhandelingen der Kon. Academie van Wetenschappen te Amsterdam, 2e sectie. Dl III, no. 7, 1894.

Lijsten, R.

De fruitcultuur in Zuid-Limburg.

In: Tijdschr. Ned. Heide Mij, 42, 1930, 354.

Maas, H. H. J.

De boekweit in de Peel.

In: Het land van de Peel, Maastricht, 1955, 51 vv.

Maas, H. H. J.

Ontginning van de Vredepeel.

In: Het land van de Peel, Maastricht, 1955, 53 vv.

Oedin, S.

Het alcoholgebruik en de landbouwcrisis in de laatste helft der 19e eeuw.

In: Mens en Maatschappij, 20, 1944, 193-200.

Olne, D'.

Een studie over gemeentegronden.

In: Publ. Soc. Limb., 1898.

Reuten, J.

Enige mededelingen omtrent de geschiedenis van het ontginningswezen in Limburg.

In: Tijdschrift Ned. Heide Maatschappij, 42 (1930), 358.

Rietema, J.

Het ontginningsbedrijf in Limburg.

In: De Gids, 1917, no. 1.

Rutten, M. L.

Onze noodlijdende landbouwers (in Limburg).

Soc. Weekblad, 12, (1898), 135-137.

In: Doc. Weekblad, 12, 1898, 135-137.

Schols, P. A.

De Zuid-Limburgse boerderij.

De diverse ontwikkelingsstadia.

In: Maasgouw, 62, 1942, 81.

Simons, J. P. J.

De Peel als landbouwgebied.

In: Het land van de Peel.

Maastricht, 1955, 77-81.

Sipman, W.

Agrarische problemen in de gemeente Stein.

In: Tijdschrift Economische Geografie, 34, 1943,
162 vv.

Sipman, W.

Agrarische problemen in de gemeente Geleen.

In: Tijdschrift Economische Geografie, 35, (1944),
1-4. 35, 1944, 1-4

Smid, J.

Tuinbouwteeling van 1927. (o. a. Limburg).

In: Kath. Sociaal Weekblad, 27, 1928, 719 vv.

Teepen, J. M.

Betekenis en ontwikkeling der zuivelbereiding in
Limburg.

In: Limburg, Sociale uitgave van de "Zakenwereld"
Amsterdam, 1950, 35 vv.

Tijden, Slechte.

In: Jaarboekje voor Sittard v. d. Ver. "De Kollen-
berg", 1898, 78-84.

Klachten over de toestand in de landbouw en de
dorpsfeesten in de omgeving van Sittard.

Van eieren, koeien en graan.

In: Van ploeg tot afbouwhamer. Limburg 1839-1939.
Maastricht, 1939, 205 vv.

Vanderwaeren, R.

Enkele aspecten van de fruitteelt in het land van Overmaas.

In: Heem, 3, 1959, nr. 4, 50-58.

Veeverbetering in Limburg.

In: Limb. Leven, 1, 1920, no. 24.

Velthoven, H. van

De huidige Peel.

In: Tijdschrift voor het onderwijs in de Aardrijkskunde, 5, januari 1927.

Velthoven, H. van

De vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg.

In: Tijdschrift voor Economische Geografie, 15, 1924, 175 vv.

Venne, J. M. van de

Mergel als meststof in 1692.

In: Maasgouw, 40, 1920, 74, 91.

Venne, J. M. van de

De koestapel te Spaubeek in 1794.

In: Maasgouw, 79, 1960, 93-94.

Vermooten, W. H.

De landbouw op de rivierklei in Zuid-Limburg.

In: Sneller, Z. W.

Geschiedenis van de Nederlandsche Landbouw
1795-1940, 295 vv.

Voort, Th. van der

De limburgse boer en de limburgse cultuur.

In: Zuidenwind, 2, 1947, 170-171.

Vromen, W. J.

De landbouw in de mijnstreek van Zuid-Limburg voor 50 jaar en thans.

In: Mijn en spoor in het goud.

Maastricht, 1952, 303-307.

Walpot, M.

De evolutie van het agrarisch landschap in de landen van Overmaas.

Heem, 3, 1959, nr. 4, 34-39.

Weijs, J.

De studie van het landbouwwerk in de Kempen.

In: Het oude Land van Loon, XII, (1957), 207 vv.

12, 1957, 207 vv.

Weijs, J.

De ploeg.

In: Limburg, 35, 1956, 63-66.

Landbouwbladen

1849. Mededelingen en berigten der Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking in het Hertogdom Limburg.
Algemeen secretariaat: G. D. Franquinet.
Maastricht, 1849-1864.....?
1856. De Landbouw.
Uitgave van de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking in het Hertogdom Limburg.
Algemeen secretaris: G. D. Franquinet.
Maastricht, 1856.
Alleen in 1856 onder deze titel uitgegeven.
Later weer voortgezet onder de titel: "Mededelingen en berigten der Maatschappij van Landbouw en Bloemkweking in het Hertogdom Limburg".
1874. Het Platteland.
Weekblad voor grondeigenaren en landbouwers.
Redactie: F. R. Corten, landbouwleraar.
Maastricht, 1874-1875.
Laatste nummer verscheen op 29 december 1875.
1876. Ceres.
Algemeen weekblad voor akkerbouw, veeteelt en zuivelbereiding, tuinbouw en houtteelt.
Redactie: F. R. Corten en A. F. Marlet.
Maastricht, 1876.
Dit blad is een voortzetting van "Het Platteland".
Verscheen van 6 januari tot 30 december 1876.
1876. Maandblad voor de Maatschappij van Landbouw in Limburg.
Secretaris: G. D. Franquinet.
Redacteur sinds 1887: F. R. Corten.
Maastricht, 1876-1893.....?

1877. Maandblad van de Vereeniging ter bevordering van tuin- en landbouw in het Hertogdom Limburg.
Secretaris: Ernest Ludwig.
Maastricht, 1877-1891.....?
1877. Wekelijkse Landbouwkroniek.
Redacteur: F. R. Corten.
Gulpen, 1877-1888.....?
1889. Maandblad der Nederlandsche Protectionistische Landbouwvereeniging.
Hoofdredacteur: F. R. Corten.
Maastricht, 1889-1892.....?
De eerste jaargang werd te Maastricht uitgegeven. Daarna te Winsum.
1896. Weekblad voor de Landbouw en Veteelt in Limburg.
Officieel orgaan van de Maatschappij van Landbouw en van Rijkswinterlandbouwschool.
Gulpen, 1896-1900.....?
Waarschijnlijk een voortzetting van:
"Maandblad voor de Maatschappij van Landbouw in Limburg".
1901. Maandblad van den Limburgschen Landbouwbond.
In 1901 nog omgezet in:
Limburgsche Landbouwbond.
Weekblad.
Secretaris: Jos Hendrickx.
Roermond, 1901-1906.....?
1902. De Veldbode.
Maastricht, 1902-heden.
Wordt momenteel te 's Gravenhage uitgegeven.

1906. Land en Vee.

Weekblad van den Limburgschen Land- en
Tuinbouwbond en den Zuid-Nederlandschen
Zuivelbond.

Roermond, 1906-1923.....?

J A A R V E R S L A G 1 9 6 1

van de Stichting

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM

VOOR LIMBURG

M a a s t r i c h t

1 9 6 2

JAARVERSLAG OVER HET JAAR 1961

Par. 1: Inleiding

In vrijwel ieder land van West-Europa leeft een grote belangstelling voor de beoefening van de sociaal-economische geschiedenis. Ook in ons land is dat het geval, hetgeen onder meer tot uiting komt in de oprichting van leerstoelen in de sociale geschiedenis aan al onze universiteiten en hogescholen. Aan verschillende hiervan zijn tevens, rechtstreeks of onrechtstreeks, instituten verbonden ofwel voor de sociaal-economische geschiedenis in het algemeen ofwel voor bepaalde onderdelen, zoals de agrarische geschiedenis.

Naast deze academische instituten zijn er nog instellingen als het Economisch-Historisch Archief en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, beide te Amsterdam. In het zuiden van ons land is als opmerkelijke vrucht van deze belangstelling voor de sociale geschiedenis in 1956 tot stand gekomen de Stichting tot bevordering van de studie van de sociale en economische geschiedenis te Vught, die de uitgeefster is van de bekende "Bijdragen tot de sociaal-economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland" onder redactie van de Professoren Dr. L. J. Rogier (Nijmegen), Dr. F. J. H. M. van der Ven (Tilburg), Dr. H. F. J. M. van den Eerenbeemt (Tilburg) en Dr. P. H. Winkelman (Nijmegen).

In Limburg manifesteerde zich de belangstelling voor de sociale geschiedenis van het eigen gewest door de oprichting van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in 1949.

Algemeen leeft het besef, dat Limburg een typisch eigen sociale en economische ontwikkeling heeft gekend en dat men deze ook op typisch eigen wijze is tegemoet getreden. Deze ontwikkeling verdient het object te zijn van wetenschappelijk verantwoorde studies, die ook buiten de provincie de aan-

dacht vestigen op wat in de loop der decennia in deze provincie werd verricht. Het wordt terecht een eis van piëteit en zelfrespect geacht, dat Limburg zijn aandeel in de Nederlandse sociale geschiedenis op tafel brengt.

Ook voor de ontwikkeling binnen het eigen gewest is de bestudering van de sociale geschiedenis van grote betekenis. De kennis van deze geschiedenis kan in belangrijke mate bijdragen tot de continuïteit van de gewestelijke cultuur in haar vele sociaal-economische raakvlakken. Zij biedt ook de mogelijkheid om de oorspronkelijke motieven en opvattingen te achterhalen, die schuil gaan achter vele Limburgse instellingen. De bestudering van hun wordingsgeschiedenis opent niet zelden onvermoede perspectieven, en biedt nieuwe bronnen van inspiratie en bezieling. Dit alles is van buitengewone betekenis op een terrein als dat van het sociaal-economisch leven, dat zo sterk aan veranderingen onderhevig is.

Door de behartiging van de eigen Limburgse sociale geschiedenis wordt tenslotte meegewerkt aan het opheffen van de achterstand, die het Zuiden van ons land kent op dit punt in vergelijking met het Noorden van Nederland, met als gevolg, dat de Limburgse sociale geschiedenis thans beter bekend raakt in de rest van het land en in de nationale geschiedenis wordt verdisconteerd.

Deze aandacht voor de sociale en economische geschiedenis van ons gewest is op dit ogenblik vooral zo vruchtbaar, omdat verschillende universiteits-professoren - mede door het bestaan van het Sociaal Historisch Centrum - hun studenten voor de samenstelling van hun scripties regelmatig verwijzen naar onderwerpen uit de Limburgse sociale en economische geschiedenis. Bovendien wordt steeds sterker de wenselijkheid beklemtoond een scriptie uit te bouwen tot een dissertatie, hetgeen een belangrijke stimulans kan zijn om te doctoreren. Veel zal hierbij afhangen van de vraag, of over zulk een onderwerp voldoende studie- en documentatiemate-

riaal beschikbaar is en of iemand de studenten kan oriënteren in de aangelegde verzamelingen. Het Sociaal Historisch Centrum grijpt zulke gelegenheid uiteraard graag aan om studenten - evenals trouwens iedere andere onderzoeker - zoveel mogelijk behulpzaam te zijn. Bovendien kan het Centrum sinds enkele jaren aan onderzoekers de mogelijkheid bieden, om praktisch gratis hun studies te publiceren, wat met name voor promovendi van grote betekenis is. De mogelijkheid daartoe staat open in onze serie "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg", waarin reeds een aantal interessante publicaties konden worden opgenomen. Door de wijze van uitgave van deze "Studies" bleef echter de lezerskring van de daarin gepubliceerde werken te zeer beperkt tot een betrekkelijk kleine groep in Limburg zelf, terwijl het Centrum de resultaten van de beoefening van de Limburgse sociale geschiedenis juist ook elders in ons land wil presenteren. Een zeer belangrijke vooruitgang is thans bereikt door de samenwerking die het Centrum officieel heeft aangegaan met de genoemde "Bijdragen tot de sociaal-economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland". Op verzoek van de redactie van deze serie zullen namelijk vanaf 1 maart 1962 monografieën over de Limburgse sociale geschiedenis, door of met medewerking van het Sociaal Historisch Centrum tot stand gekomen, in deze nationaal als belangrijk erkende serie worden opgenomen en ook dit zonder persoonlijke financiële offers van de schrijvers. Het is te verwachten, dat ten aanzien hiervan de samenwerking binnen Limburg zelf met name met het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap nog tot mooiere resultaten zal voeren.

Dit resultaat is voor Limburg van grote betekenis, mede omdat op deze wijze althans voor een klein gedeelte op eigen kracht wordt aangevuld wat het gewest moet missen door de afwezigheid van eigen universiteit of hogeschool.

In de afgelopen jaren werden geleidelijk steeds

meer vormen van activiteit tot ontwikkeling gebracht, die bovenstaande opzet hielpen realiseren. Een groot aantal archiefcollecties werd bijeengebracht, waarop tal van studies kunnen steunen. Een bibliotheek werd opgebouwd, welke thans een waardevol bezit vertegenwoordigt aan boeken, brochures kranten, tijdschriften en statistische gegevens. De ordening, beschrijving en inventarisatie van deze bronnen en documenten vroeg veel tijdrovende arbeid. Maar het verworven bezit was onmiddellijk vruchtbaar, omdat van meet af aan een groot aantal aanvragers uitvoerig van documentatie-materiaal kon worden voorzien.

Het verlenen van diensten en inlichtingen en de medewerking aan het tot stand komen van publicaties en onderzoekingen vormt steeds meer een van de belangrijkste taken van ons instituut.

Bij gelegenheid van het tweede lustrum werd uitvoerig gememoreerd, wat het Centrum in de voorbije periode heeft gepresteerd, ondanks de geringe personeelsbezetting en het voortdurend tekort aan financiën. In deze "experimentele periode" heeft men getracht inhoud te geven aan de maatschappelijke functie, die het instituut zou moeten vervullen. Nieuwe methoden werden gezocht, nieuwe probleemstellingen uitgedacht om tot vruchtbare resultaten te komen. Thans zijn de eerste stappen gezet tot een definitieve uitbouw en consolidatie. Nadat in afgelopen jaren geleidelijk in velerlei kring de overtuiging was gegroeid, dat de beoefening van de sociale geschiedenis van onze provincie van onmiskenbaar belang en van culturele waarde is voor de Limburgse samenleving, heeft dit inzicht thans geleid tot een intern beraad en tot het uitstippen van plannen voor de toekomst. Bewust werd de experimentele periode van opbouw afgesloten en breekt de tijd aan om de contouren uit te zetten van een toekomstige vormgeving.

Par. 2: Bestuur

Het Algemeen Bestuur kwam in vergadering bij-

een op 15 september 1961. De gebruikelijke jaarstukken, het jaarverslag alsmede de exploitatie-rekening en verantwoording over 1960 werden behandeld en goedgekeurd.

Bij de besprekingen in deze vergadering kwamen tot de slotsom, dat op korte termijn gestreefd diende te worden naar een financieel hechtere basis, rekening houdend met de toekomstige opzet en uitbouw van het werk van het Sociaal Historisch Centrum. Daarop werd door het Dagelijks Bestuur een uitgebreide nota samengesteld, waarin uitvoerig werd uiteengezet, hoe de taak en werkwijze van het instituut in de toekomst zou moeten worden geconsolideerd. Tevens werd in deze nota een conceptbegroting opgesteld, waarin de financiële consequenties waren vervat van de uitgestippelde taak van het Centrum in zijn nieuwe vormgeving. Deze nota was het onderwerp van een uitgebreide behandeling in de vergadering van 14 november 1961. Algemeen konden zich verenigen met de inhoud van deze nota, die een leidraad zal vormen voor de toekomstige werkwijze. Rekening houdend met de wensen en wensens, die naar voren werden gebracht, zal het Dagelijks Bestuur trachten de uitgestippelde plannen verder te realiseren. Een eerste overleg met de subsidie gevende instanties heeft reeds plaats gehad en zal in de loop van 1962 hopenlijk tot gunstige resultaten voeren.

De voorgenomen plannen tot samenwerking met andere instituten, waarover reeds nader is uitgebreid, vonden goedkeuring bij het Algemeen Bestuur.

In de loop van het verslagjaar hadden de volgende mutaties plaats:

De heer Ir. J. G. van Poppel en de Z. E. heer J. Colsen C. M. namen ontslag zowel uit het Dagelijks als uit het Algemeen Bestuur. Beiden waren vanaf de oprichting bestuurslid van het Centrum. Voor de prettige samenwerking en voor hun adviezen, steun en medewerking zij hun graag oprecht dank gebracht.

Als nieuwe bestuursleden traden toe de heren

H. M. J. Dassen, burgemeester van Sittard; P. C. A. 't Hoen, Directeur Provinciale Planologische Dienst te Maastricht; Drs. H. F. A. van Roosmalen, Directeur Provinciaal Opbouworgaan te Roermond en Mr. E. G. E. M. Rutten, burgemeester van Tegelen namens de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Burgemeester Dassen, die in het Algemeen Bestuur zitting heeft namens de standsorganisatie van de Werknemende Middenstand werd tijdens de vergadering van het Algemeen Bestuur op 15 september 1961 tevens bij acclamatie gekozen tot lid van het Dagelijks Bestuur, terwijl de heer 't Hoen statutair zitting nam in het Dagelijks Bestuur.

Het Dagelijks Bestuur kwam meermalen in vergadering bijeen, ter afdoening van de lopende zaken en ter voorbereiding van de gewichtige besprekingen in de Algemene Vergadering over de uitbouw van het Sociaal Historisch Centrum. Ook de toekomstige realisering van nieuwe huisvestingsmogelijkheden vormde een belangrijk punt van bespreking.

Legio waren de beraadslagingen met onze secretaris pater Dr. Remigius Dieteren O. F. M., die belangeloos een zeer werkzaam aandeel had in velerlei activiteiten van het instituut. Voor zijn onmisbare steun en raad zij hem hier oprecht dank gebracht.

Ook bestond er regelmatig contact met voorzitter en penningmeester ter behandeling van de lopende vraagstukken.

Par. 3: Bureau

In ons vorig jaarverslag werd reeds geconstateerd, dat de activiteiten van het Sociaal Historisch Centrum sterk geremd worden door de geringe personeelsbezetting. De noodzaak tot het aanstellen van een tweetal functionarissen voor het beheer en de ordening van archief en bibliotheek deed zich in 1961 nog sterker gevoelen dan voorheen. Op de begroting "nieuwe stijl" zijn gelden uitgetrokken voor

bezetting van deze beide functies.

Als directeur is sinds 1954 aan het Centrum verbonden Drs. J. F. R. Philips. Hij wordt bijgestaan door een assistent, de heer J. Wachelder (aangesteld 1949), terwijl sinds 1958 nog werkzaam is als employé de heer C. Vogels.

Inmiddels is aan een leerling-assistent-bibliothecaris de gelegenheid geboden zijn vereiste stage te maken ten behoeve van een cursus tot opleiding van bibliothecaris, gegeven door de Gemeenschappelijke Opleidingscommissie van het Nederlands Instituut voor Documentatie en Registratuur en de Nederlandse Vereniging van Bibliothecarissen. Als een gelukkige omstandigheid kan aangemerkt worden, dat ons instituut door bemiddeling van de Dienst Sociale Zaken van de gemeente Maastricht, wederom de beschikking had over een aantal hoofdarbeiders, die bij onze instelling waren tewerkgesteld volgens de betreffende Rijksregeling. Voor deze medewerking is het Bestuur aan het Gemeentebestuur en met name aan de heer J. Kerbusch, als Hoofd van de Dienst Sociale Zaken, grote erkentelijkheid verschuldigd. De heer Kerbusch, met wie ons bureau steeds een prettig contact onderhield, is helaas vrij onverwachts overleden. Zijn sympathieke persoonlijkheid zal bij ons Bestuur steeds in dankbare herinnering blijven. Wij willen nog releveren, dat de Gemeentelijke Commissie van Toezicht inzake de regeling van tewerkstelling van hoofdarbeiders het instituut een bezoek bracht, welke belangstelling wij zeer op prijs hebben gesteld.

Het aantal bij het Centrum tewerkgestelde hoofdarbeiders steeg in het verslagjaar van 9 personen tot 10 personen. Voor de toewijding, waarmede deze medewerkers hun taak vervullen, heeft het Bestuur alle lof.

Par. 4: Huisvesting

Nadat in vorige jaarverslagen het Centrum een

onophoudelijke klaagzang moest laten horen over de steeds ontoereikender huisvesting, zijn deze moeilijkheden thans gelukkig ten einde. Dank zij de medewerking van het Gemeentebestuur van Maastricht zal het Sociaal Historisch Centrum in het voorjaar van 1962 een ander pand in huur kunnen betrekken, dat grotendeels tegemoet komt aan reeds lang gekoesterde wensen en verlangens. Het Bestuur ontving officieel bericht, dat aan het Centrum ter beschikking is gesteld het aantrekkelijke pand, O. L. Vrouweplein 4 te Maastricht. De enige schaduwzijde van dit belangrijk resultaat vormt het feit, dat het Centrum binnenkort voor de noodzaak van een tijdrovende en financieel kostbare verhuizing komt te staan. De nieuwe vooruitzichten doen het Bestuur echter verwachten, dat ook dit probleem tot een goede oplossing kan worden gebracht.

Om misverstand te voorkomen, zij hier nogmaals meegedeeld, dat deze nieuwe huisvesting geen afwijking betekent van het bestaande streven om uiteindelijk het Sociaal Historisch Centrum in één gebouw te verenigen met Stadsarchief en -bibliotheek te Maastricht en met de Openbare Leeszaal en Bibliotheek, t. w. het gebouw van het tegenwoordige politiebureau op het Vrijthof. Deze plannen kunnen echter geen doorgang vinden, vooraleer elders in de stad een nieuw hoofdbureau van politie zal zijn gebouwd. Tot dat tijdstip heeft het Centrum evenwel nu de beschikking over het thans toegewezen pand, waarbij in gedachten staat: van O. L. Vrouweplein naar Vrijthof... il n'y a qu'un pas!

Par. 5: Financiën

De voorstellen tot financiële reorganisatie van het instituut werden reeds in de inleiding vermeld. Wie uit vorige jaarverslagen heeft gevolgd, met welke financiële moeilijkheden het instituut had te kampen (zowel wat de post salarissen als de apparaatskosten betreft) zal het duidelijk zijn, dat een hechtere financiële basis noodzakelijk is. Het totaal

der exploitatierekening sluit thans met een bedrag van rond f 30.000, -- waarvan 60% aan salarissen wordt uitgegeven, 8% aan huisvestingskosten, 15% bestemd is voor het uitgeven van publicaties en de resterende 17% voor bureau- en apparaatskosten dient. Het behoeft geen betoog, dat de bedragen, welke uit deze verhoudingen resulteren, beneden het minimale niveau zijn gelegen.

Het Bestuur vertrouwt er op, dat het mogelijk zal blijven de financiële situatie ingrijpend te verbeteren, waarbij de gedachten uitgaan naar een toekomstig exploitatietotaal van rond f 75.000, --.

In deze nieuwe opzet zal ongetwijfeld het overheidssubsidie een grote plaats innemen, maar gezien het zelfstandig karakter van het instituut zullen eveneens de subsidies uit de particuliere sector mede moeten stijgen.

Het Bestuur doet daarom ook een appél op de verschillende organen uit het vrije maatschappelijke leven om door een ruim bedrag deze belangrijke sociaal-culturele taak te steunen.

Verheugend is de veelzijdigheid van de subsidies en bijdragen, die jaarlijks bijeen worden verzameld. Naast de financiële steun van de overheid waren er vele bedrijven, organisaties, instellingen, verenigingen en personen, die hun steun hebben gegeven aan het instituut. Aan het einde van dit verslag zijn zij in een afzonderlijke lijst vermeld. Het Bestuur zegt allen graag dank voor hun verleende bijdrage.

Bijzonder erkentelijk is het Bestuur voorts voor de belangrijke medewerking, welke het Sociaal Historisch Centrum ontving van het Provinciaal Bestuur van Limburg, het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en de Gemeentebesturen van de tachtig subsidiërende Gemeenten, welke hun waardering voor het werk in een subsidie tot uiting hebben gebracht.

Par. 6: Interne werkzaamheden

Archivalia

Gezien het gemis aan een archivistisch geschoolde kracht behoeft het geen verwondering te wekken, dat het bezit aan archiefcollecties weinig vermeerderd. Immers archieven dienen stelselmatig opgespoord te worden. Daarvoor in aanmerking komende instellingen, verenigingen, bedrijven en particuliere personen zullen persoonlijk bezocht moeten worden, om hen te bewegen hun archivalia, al of niet onder bepaalde voorwaarden, over te dragen aan het Sociaal Historisch Centrum. Het is duidelijk, dat zulks eerst dan in voldoende mate kan geschieden, als het Centrum beschikken kan over een bevoegde archivistische kracht.

Desondanks verkreeg het Centrum in het afgelopen jaar nog enige belangrijke archieven:

Uit de nalatenschap van de in 1961 overleden Pater Jac. Jacobs M. S. C. ontving het Centrum via de Zeereerwaarde Pater P. Hermans M. S. C., rector van het klooster Overhoven te Sittard, het belangrijke archief van deze grote sociale pionier en voorvechter.

De documenten in deze verzameling hebben vooreerst betrekking op de periode, tijdens welke P. Jacobs doceerde aan het theologicum der Paters Missionarissen van het H. Hart te Stein en verder op de jaren na de jongste wereldoorlog. De ontvangen stukken zijn bijzonder kostbaar voor wie de persoon van Pater Jacobs en de geschiedenis van de Mijnstreek wil leren kennen. Daartoe behoren o. m. zijn zakagenda's van 1934-1960, uitgezonderd de oorlogsjaren, waarin zijn druk bezette leven komt open te liggen. Een van de merkwaardigste stukken vormt het catechismusboekje, dat Pater Jacobs tijdens zijn laatste levensjaren gebruikte bij zijn godsdienstonderwijs. Dit boekje, met volgeschreven inlegblaadjes en overal van aanvullende aantekeningen voorzien, typeert de mens, die ieder

werk met hart en ziel aanpakte en zelfs zijn catechismusonderricht, na een zo rijk en verdienstelijk leven, met de grootste zorg voorbereide.

Een waardevolle archiefcollectie mochten wij vervolgens ontvangen van Mgr. H. A. J. A. Verheggen te 's-Gravenhage. De verzameling is afkomstig uit de nalatenschap van de Z. E. heer J. Verheggen, in de periode dat hij aalmoezenier van sociale werken was te Maastricht. Reeds voor deze benoeming had hij zich - zo schrijft Pater Jacobs over hem - "een reuze populariteit verworven in de strijd tegen de kerkvijandige propaganda van de renegaat van Vorst" (Jac. Jacobs M. S. C., Het Gouden Boek der K. A. B. in Limburg, Heerlen, 1951, blz. 105), waardoor de volksmond hem de eretitel gaf van het "Liewke vaan Wiek". Later vervulde hij de functie van Pastoor te Roosteren en te Spekholzerheide (waar hij o. a. een missie liet preken in drie talen) en van de St. Mathiasparochie te Maastricht.

Deze welkome aanwinst is te waardevoller, omdat er omtrent de ontwikkeling van de sociale organisaties te Maastricht zo betrekkelijk weinig is bewaard gebleven.

Door bemiddeling van aalmoezenier F. Sampers te Maastricht ontving het Centrum ter completering van reeds aanwezige verzamelingen een aantal waardevolle archiefcollecties uit de jaren 1938-1945 van de achtereenvolgende aalmoezeniers van sociale werken te Maastricht.

Verdere aanvullingen van de archiefcollectie hadden plaats, waarbij met name genoemd dient te worden de completering van het archief van de Z. E. heer Jos. Steegmans en een aantal verdere stukken betreffende de stichting Bijzondere Sociale Zorg Limburg.

Aan allen, die het instituut archiefstukken overdroegen, betuigt het Bestuur gaarne zijn oprechte

dank.

Bibliotheek

De bibliotheek, welke het Sociaal Historisch Centrum in de afgelopen twaalf jaren heeft weten op te bouwen, vertegenwoordigt een waardevol bezit aan sociaal-economische literatuur. Nog steeds worden ieder jaar oude publicaties ontdekt, welke een inzicht geven in de sociale en economische ontwikkeling der laatste honderd jaren. Zodoende worden steeds nieuwe werken aan het boekenbezit toegevoegd, waardoor in de bibliotheek van het instituut althans de belangrijkste geschriften bewaard zijn. Vooral door het groot aantal schenkingen, welke het Centrum van verschillende zijden ontvangt, is het mogelijk om de verzameling verder te vervolledigen. Door gebrek aan financiële middelen was het niet mogelijk om door aankoop van nieuw verschenen literatuur geheel up to date te blijven.

In het afgelopen jaar werd de bibliotheek op forse wijze uitgebreid. Deze belangrijke aanvulling van het boeken- en tijdschriftenbezit was vooral te danken aan het feit, dat een zeer groot deel van de bibliotheek der Gezamenlijke Mijnen te Heerlen aan het Sociaal Historisch Centrum werd overgedragen. Deze schenking bestond uit niet minder dan 1450 boekwerken, omvattende 2865 delen. Bovendien werden nog overgedragen 175 tijdschriften, waarvan vele met een compleet aantal jaargangen. Deze omvangrijke aanvulling van onze bibliotheek, waarvoor wij de directies van de Gezamenlijke Mijnen en de leiding van de betreffende bibliotheek zeer erkentelijk zijn, kon in de loop van 1961 nog slechts gedeeltelijk geïnventariseerd worden.

In totaal ontving de bibliotheek van 137 personen en instellingen schenkingen in enigerlei vorm. Van deze schenkers mogen met name genoemd worden: Jos. Maenen te Heerlen; Pater Dr. Remigius Dieteren O.F.M. te Maastricht; Pater P. Hermans M. S. C., te Sittard;

Kamer van Koophandel te Heerlen;
 Woningbouwvereniging "Ons Limburg", te Heerlen;
 Dames J. en H. Stassar, Maastricht;
 Kamer van Koophandel te Maastricht.

Schenkeningen waren voorts afkomstig van:

Mater Amabilisschool	Maastricht
Stichting Centrale Caritas	Maastricht
Kon. Sphinx-C�eramique v/h Petrus Regout N. V.	Maastricht
Kath. Reclasseringsvereniging	Maastricht
Bedrijfschap voor de Steenkolenmijnindustrie	Heerlen
Staalwerken "De Maas" N. V.	Maastricht
Restauratiestichting Limburg	Maastricht
Zuid-Nederlandsche Hypotheekbank N. V.	Maastricht
Provinciale Ver. voor Vreemdelingenverkeer	Valkenburg- Houthem
Drs. J. Cornips	Maastricht
Mej. C. N. Olij	Maastricht
Zuid-Limburgs Drankweer Comité	Heerlen
Dr. Poelstichting	Heerlen
Coöp. Vereniging "Ons Dagelijks Brood"	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg	Maastricht
Instituut voor Sociale Geschiedenis	Amsterdam
Waterleiding Maatschappij voor Zuid-Limburg	Maastricht
Volkshogeschool Geerlingshof	Valkenburg- Houthem
Prov. Limb. Electriciteits Maatschappij N. V.	Maastricht
Provinciale Waterstaat in Limburg	Maastricht
Spaarbank "St. Pancratius"	Heerlen
Diocesane Katholieke Gezinszorg	Roermond
Interparochieel Sociaal Caritatief Centrum	Kerkrade
Onderlinge Verzekerings-Mij. van de Limb. Land- en Tuinbouwbond en Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Roermond
Dr. Fr. Maenen	Maastricht
P. Dr. Remigius Dieteren O. F. M.	Maastricht
Coöperatieve Roermondse Eiermijn G. A.	Roermond
Raad van Arbeid	Maastricht
Reclasseringsraad	Maastricht
Provinciaal Opbouworgaan Limburg	Roermond
Limb. Tramweg Maatschappij N. V.	Heerlen
Stichting "Helpend Limburg"	Heerlen
Limb. Mij. voor Gasdistributie (Limagas) N. V.	Heerlen
Sociale Raad Mijnstreek	Heerlen
Algem. Ned. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie	Heerlen
Limburgse Groene Kruis	Sittard
R. K. Stichting Zwakzinnigenzorg	Maastricht
Gebr. Vermeulen	Weert
L. J. H. Speth	Maastricht
Rijksdienst v. h. Nationale Plan	's-Gravenhage
Limb. Geschied- en Oudheidkundig Genootschap	Maastricht
Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid	's-Gravenhage
Katholieke Economische Hogeschool	Tilburg
Culturele Dienst K. A. B. Limburg	Heerlen
Staatsmijnen in Limburg	Heerlen
Centrale van Woningbouwverenigingen "Ons Limburg"	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken van Maastricht en Omstreken	Maastricht

Kamer van Koophandel en Fabrieken v. d. Mijnstreek	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken v. Midden-Limburg	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken v. Noord-Limburg	Venlo
Jos. Maenen	Heerlen
Diocesane Stichting Mater Amabilisscholen	Maastricht
Gemeentebestuur	Maastricht
Sociale Raad	Roermond
Porselein- en Tegelfabriek "Mosa" N. V.	Maastricht
Stichting Katholieke Gezinszorg, dekenaat	Gennep
Interparochieel Sociaal Caritatief Centrum	Brunssum
Rijksarchief in Limburg	Maastricht
Nederlands Economisch Historisch Archief	's-Gravenhage
Gemeentelijk Bureau voor Huisvesting	Maastricht
Districtsbureau v. Arbeidsvoorziening in Limburg	Maastricht
Vereniging v. Vreemdelingenverkeer "Het Geuldal"	Valkenburg- Houthem
Stichting Borgstellingsfonds v. d. Middenstand, district Noord-Limburg	Venlo
R. K. Koloniehuis "Overbunde"	Bunde
Limburgsche Scheepvaartvereniging	Maastricht
Provinciale Planologische Dienst in Limburg	Maastricht
Algem. Mijnwerkersfonds v. d. Steenkolenmijnen in Limburg	Heerlen
Gemeentebestuur	Valkenburg- Houthem
Geologische Stichting	Heerlen
Katholieke Arbeidersbeweging Limburg	Heerlen
Sociale Raad	Maastricht
Mater Amabilisschool	Gennep
Limb. Provinciale Commissie v. d. Ongehuwde Moeder en Kind	Maastricht
R. K. vereniging "Het Limburgse Groene Kruis", afd. Heerlen	Heerlen
Stichting "Werk en Vreugde"	Heerlen
R. K. Vereniging v. Gezinsvoogdij en Patronage in het arrondissement	Maastricht
Maastrichtsche Stichting voor Volkscrediet	Maastricht
Centraal Ziekenhuis	Sittard
Limb. Kath. Bond van Woningbouwverenigingen	Heerlen
Coöp. Verkoopcentrale van eieren G. A. "Vece"	Roermond
Limburgse Land- en Tuinbouwbond	Roermond
Diocesaan Sociaal Caritatief Centrum	Roermond
Bataafse Rubberindustrie "Radium" N. V.	Maastricht
Limb. Diocesane Bond "Credo Pugno"	Heerlen
Protestants Christelijke Mijnwerkersbond	Heerlen
Katholieke Arbeidersjeugd Limburg	Heerlen
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf	Heerlen
Kon. Nederlandse Papierfabriek N. V.	Maastricht
E. H. van Oppen	Maastricht
Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	's-Gravenhage
R. K. Werkgeversvereniging	's-Gravenhage
Christelijk Nationaal Vakverbond	Utrecht
Kath. Verbond van Overheidspersoneel	's-Gravenhage
Ned. Kath. Bond v. Administratief-, Verkoops- en Verzekeringpersoneel	Amsterdam
Gemeentepolitie	Heerlen
Katholieke Emigratiestichting	's-Gravenhage
Katholieke Bond voor het Gezin	Amsterdam
Centraal Bureau "Sobriëtas"	Utrecht
Algemeen Ziekenfonds Zuid-Limburg	Sittard
Centraal Comité van de R. K. Universiteit	Nijmegen

Kath. Vrouwelijk Jeugdwerk in het Bisdom Roermond	Meerssen
Het Kath. Onderwijzerverbond in Nederland	's-Gravenhage
Kon. Nederlandse Boeren- en Tuindersbond	's-Gravenhage
Wesly en Cie.'s Papierfabriek N. V.	Maastricht
Nederlandse Kath. Mijnwerkersbond	Heerlen
R. K. Werknemende Middenstand	Utrecht
Nederlands Verbond van Vakverenigingen	Amsterdam
Katholieke Sociale Academie	Sittard
Gemeentelijk Bedrijf Openbare Werken	Maastricht
Gemeentelijke Volkscredietbank	Geleen
Westlandsche Hypotheekbank N. V.	's-Gravenhage
Utrechtsche Hypotheekbank N. V.	Utrecht
Gemeentebestuur	Nuth
Standorganisatie Werknemende Middenstand	Maastricht
Kath. Centr. Ver. voor geestelijke Volksgezondheid	Utrecht
Trichtsche Bank N. V.	Maastricht
Stichting Gereformeerd Centrum v. Maatschappelijk Werk	Heerlen
Gemeentebedrijven	Heerlen
Drs. J. Notermans	Maastricht
De Centrale Volksbank	Utrecht
Stichting Kath. Gezinsverzorging en Gezinshulp	Maastricht
Keuringsdienst van Waren	Maastricht
Bouwvereniging "St. Servatius"	Maastricht
J. G. Schefman	Maastricht
Fr. de Macker	Maastricht
Stichting Borgstellingsfonds v. d. Middenstand	Maastricht
P. Camps, kapelaan	Maastricht
J. H. Maassen	Maastricht
Dr. H. P. M. Litjens	Roermond
Waterleiding Mij. v. Midden- en Noord-Limburg	Maastricht
H. B. A. Bokern	Maastricht

Het Bestuur betuigt gaarne alle gevers hartelijk dank voor de waardevolle aanwinsten die het Centrum in het afgelopen jaar van hun mocht ontvangen.

Ook door aankoop op beperkte schaal kon de bibliotheek nader worden aangevuld.

Onze bibliotheek mag thans gelden als een unieke bronnenverzameling over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Aan de nog verdere uitbreiding en vervollediging van de verzameling zal alle aandacht worden besteed.

Van de uitleen werd in ruime mate gebruik gemaakt: vooral een groot aantal Universiteits- en Hogeschoolstudenten heeft in dit verslagjaar wederom de verzamelingen geraadpleegd, ter voorbereiding van scripties of dissertaties in verband met de Limburgse sociale geschiedenis.

Het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum betuigt aan alle gevers hartelijk dank voor de waardevolle aanwinsten, die het in het afgelopen jaar van hen heeft mogen ontvangen.

Documentatie

Ook onze documentatie-afdeling, omvattend een groot aantal kranten- en tijdschriftartikelen over sociaal-economische vraagstukken, werd in het vorig jaar verder uitgebreid. Onze belangstelling gaat uiteraard niet alleen uit naar de hedendaagse berichten en artikelen in de provinciale dag-, week- en streekbladen en andere persorganen, maar ook wordt naarstig gespeurd naar uitgaven uit de vooroorlogse periode. Daarom zijn ook schenkingen van oude couranten en periodieken zeer welkom. Uit verschillende schenkingen van kranten en tijdschriften kon reeds een documentatie worden opgebouwd, die zich globaal uitstrekt over de laatste honderd jaar en over deze periode een overzicht geeft van de belangrijkste sociale en economische vraagstukken in Limburg. Het is buiten kijf, dat deze documentatie, die thans reeds meer dan 30.000 nummers omvat, bij een regelmatige jaarlijkse aanwas, in de toekomst van onschatbare waarde zal blijken te zijn. Onze documentatie-uitgave "De Spiegel van Limburg" is thans haar zevende jaargang ingegaan en

heeft nog steeds een redelijke verspreiding.

Par. 7: Externe werkzaamheden.

Opdrachten en publicaties

Bij gelegenheid van het eeuwfeest van het R. K. Ziekenhuis St. Joseph te Venlo werd aan het Sociaal Historisch Centrum opdracht verleend tot het samenstellen van een historisch overzicht van de ziekenzorg te Venlo. Ondanks de korte tijd van voorbereiding kwam deze opdracht nog tijdig gereed, zodat in het najaar dit gedenkboek kon verschijnen, dat werd uitgegeven onder de titel: "Een eeuw armen- en ziekenzorg in Venlo". De tekst werd grotendeels verzorgd door de directeur, drs. J. F. R. Philips, terwijl tevens Pater Dr. Remigius Dieteren O. F. M. zowel bij de voorbereiding als de redactie nauw was betrokken. Aan deze uitgave verleenden voorts hun medewerking de heer W. Th. M. Hendriks, stadsarchivaris van Venlo, en de heer Th. L. A. M. Seelen, hist. cand te Venlo.

Een tweede uitgebreide publicatie werd door het Sociaal Historisch Centrum verzorgd als feestgeschenk bij het ambtsjubileum van de Burgemeester van de gemeente Stein, de edelachtbare heer R. V. H. M. Corten. Naar aanleiding van dit jubileum had het gemeentebestuur aan het Sociaal Historisch Centrum verzocht de geschiedenis van deze gemeente te schrijven. Aan dit verzoek heeft het instituut gaarne voldaan, waarbij echter de nadruk vooral kwam te liggen op de beschrijving van de sociaal-economische facetten van deze gemeente in de 19e en 20e eeuw. Het manuscript werd verzorgd door de secretaris, Pater Dr. Remigius Dieteren, O. F. M. en de directeur, Drs. J. F. R. Philips. Door onvoorziene omstandigheden, o. m. gelegen in het opsporen van onbekende archiefbronnen, kon het boek niet meer tijdig verschijnen. Wel kwam de definitieve tekst in mei 1961 gereed, doch het gedenkboek zelf zal pas in de eerste maanden van 1962

verschijnen.

Naast deze twee publicaties verleende het Centrum verder zijn medewerking aan de voorbereiding van historische uitgaven, welke in ander verband verschenen. Hier zij met name genoemd de medewerking van het Centrum bij de voorbereiding van het gedenkboek van de N. V. Maastrichtsche Zinkwit Maatschappij te Eysden. In het kader van de viering van het 60-jarig bestaan van de K. A. B. Maastricht verzorgde het Sociaal Historisch Centrum enige historische artikelen over het ontstaan en de groei van de arbeidersbeweging te Maastricht.

Voorts was het Sociaal Historisch Centrum intensief belast met het samenstellen van een interne bedrijfsgeschiedenis van een der Maastrichtse grootbedrijven, waarbij de speciale aandacht uitging naar de sociale politiek van deze onderneming. Deze studie zal medio 1962 voltooid zijn.

In het afgelopen jaar was het Centrum verder belast met de ordening van de bibliotheek van de Kamer van Koophandel te Heerlen. Dit werk kwam in het najaar gereed. Met de ordening van het archief zal in 1962 een begin worden gemaakt.

Evenals in vorige jaren vonden in 1961 wederom een aantal werkzaamheden plaats van sociografisch-statistische aard:

Ten behoeve van de aangelegde demografische verzamelingen werden uitvoerige bevolkingscijfers verzameld van Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw.

In aanvulling op de gegevens van vorige jaren werd door het Centrum wederom een statistisch overzicht samengesteld van het toeristisch bezoek aan de gemeente Valkenburg-Houthem. Voorts verleende het Centrum zijn medewerking aan een motieven-onderzoek omtrent het toerisme in die gemeente door het Gemeenschappelijk Instituut voor Toegepaste Psychologie te Nijmegen.

Tenslotte werden wederom een tweetal enquêtes verwerkt, welke door het Provinciaal Opbouworgaan Limburg werden ingesteld, naar de situatie van de

bejaarden te Tegelen.

"Studies"

In het afgelopen jaar verscheen deel VI van de "Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg", dat werd toegezonden aan de contribuanten van het Sociaal Historisch Centrum en voorts aan alle subsidiërende overheidsinstanties en verdere begunstigers.

Het Bestuur streeft er naar, dat de kosten van deze uitgave uiteindelijk gedekt zullen worden door de jaarlijkse bijdragen van de contribuanten. Zulks is thans nog niet het geval, hoewel het aantal contribuanten nog steeds stijgende is. Dank zij de buitengewone medewerking van een industriële onderneming verkeert het Centrum in de gelukkige omstandigheid, dat, zolang de uitgave van de "Studies" nog niet sluitend gefinancierd kan worden, deze kosteloos verzorgd wordt. Het Bestuur is bijzonder dankbaar voor deze zeer gewaardeerde geste, waardoor al enkele jaren deze uitgave mogelijk werd gemaakt zonder belasting van ons jaarlijks budget.

Diensten en Inlichtingen

Gedurende de laatste jaren heeft het Sociaal Historisch Centrum zich in steeds verdere mate ontwikkeld tot een dienstverlenend instituut, dat voor uiteenlopende doeleinden wordt geraadpleegd. Ook in het afgelopen jaar konden aan vele aanvragers inlichtingen worden verstrekt, hetzij in rechtstreekse vorm, hetzij door te verwijzen naar literatuur- of archiefbronnen. Het merendeel van deze aanvragers deed een beroep op het instituut ten behoeve van wetenschappelijke studies in de vorm van scripties en dissertaties. Hier zij volstaan met het aanstippen van de behandelde onderwerpen in deze studies zoals:

de erts-ontginning in Noord-Limburg,

de brouwerijen te Maastricht,
 de papierfabriek te Maastricht,
 de ijzergieterij te Tegelen,
 de ontwikkeling van de landbouw in Venray, Horst
 en Sevenum,
 de armenzorg te Venlo,
 de Grote Sociëteit te Maastricht,
 de demografie van Maastricht in de 19e eeuw,
 de economische ontwikkeling van Limburg na de
 Franse tijd,
 de arbeid van de gehuwde vrouw,
 het ontstaan van de rubberindustrie in Maastricht,
 de geschiedenis van het huishoudonderwijs voor
 meisjes,
 de bevolkingsontwikkeling te Heerlen,
 de economische geschiedbronnen over Maastricht in
 de 17e eeuw,
 de zuivelindustrie in de Mijnstreek,
 de ontwikkeling van het vervoer in de Mijnstreek,
 de herkomst en spreiding van de mijnwerkersbevol-
 king en
 het technisch onderwijs in Zuid-Limburg.

Het Centrum hoopt aan de totstandkoming van deze studies het zijne te hebben bijgedragen.

Voorts werden nog aan verschillende aanvragers inlichtingen verschaft, o. m. aan het Economisch Technologisch Instituut, de Sociale Raad te Maastricht, de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, het Provinciaal Opbouworgaan Limburg. Dienst Openbare Werken van de gemeente Maastricht, de Volkshogeschool Chaloen, de Culturele Raad Limburg, en verschillende gemeenten. Ook verstreekte het Centrum wederom gegevens ter oriëntatie van pers en Regionale Omroep Zuid.

Par. 8: Besluit

Traditiegetrouw wil het Bestuur aan het slot van dit verslag gaarne dank brengen aan alle personen, instanties, instellingen en maatschappelijke groeperingen in Limburg, die hetzij financieel, hetzij

anderszins, in het afgelopen jaar aan het Sociaal Historisch Centrum hun steun hebben verleend. Nu het Centrum binnenkort zijn taak op bredere basis dan in het verleden zal kunnen gaan voortzetten, hoopt het Bestuur zich blijvend geruggesteund te weten door alle geledingen van de Limburgse samenleving.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR
LIMBURG

Dagelijks Bestuur:

Ir. C. E. P. M. Raedts	Directeur Oranje-Nassau
Mijnen, Heerlen,
Voorzitter.
Dr. G. W. A. Panhuysen,	Rijksarchivaris in Lim-
burg, Maastricht,
Onder-Voorzitter.
Dr. Remigius Dieteren
O. F. M.	Maastricht,
Secretaris.
Drs. J. H. A. E. Cornips,	Directeur Stichting Bij-
zondere Sociale Zorg,
Maastricht,
Penningmeester.
H. M. J. Dassen,	Burgemeester van Sittard,
vertegenwoordigend de
R. K. Standsorganisatie
van de Werknemende Mid-
denstand,
Lid.
P. C. A. 't Hoen,	Directeur van- en verte-
genwoordigend de Pro-
vinciale Planologische
Dienst, Maastricht,
Lid.
Dr. H. C. W. Roemen,	Directeur van- en verte-
genwoordigend het Eco-
nomisch Technologisch
Instituut in Limburg,
Maastricht,
Lid.

Algemeen Bestuur:

Mr. P. Ballieux,	Vertegenwoordigend de Sociale Raden in Limburg, Maastricht.
J. Bremmers,	Adm. Directeur van- en vertegenwoordigend de R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis", Sittard.
Chr. R. Broeckers,	Geassumeerd uit de niet-rooms katholieke bevolkingsgroep, Roermond.
E. G. Courrech Staal,	Geassumeerd uit de niet-rooms katholieke bevolkingsgroep, Maas-tricht.
F. J. Crombag,	Chef Afd. Maatschappelijk Werk Staatsmijnen, Voerendaal.
Dr. A. W. J. Gerats,
M. S. C. ,	Vertegenwoordigend de Limburgse Katholieke Arbeidersbeweging, Heerlen.
Drs. L. E. M. A. van
Hommerich,	Gemeente-archivaris, Heerlen, vertegenwoor-digend de Standsorgani-satie St. Adelbert.
Drs. A. J. Hutsche-
maeckers,	Vertegenwoordigend de Limb. Land- en Tuin-bouwbond, Roermond.
J. H. J. Janssen,	Afdelingschef Staatsmij-nen, Meerssen, verte-genwoordigend de Werk-gemeenschap Limburg.
Drs. P. C. J. Lebens,	Lid van Gedeputeerde Staten van Limburg, Buchten-Born.

- G. J. Loos, Vertegenwoordigend de
Gezamenlijke Geweste-
lijke Arbeidsbureaux in
Limburg, Maastricht.
- Mr. W. Baron Michiels
van Kessenich, Burgemeester van Maas-
tricht, vertegenwoordi-
gend de Vereniging van
Nederlandse Gemeenten,
afdeling Limburg.
- Drs. R. H. C. Nadaud, Industrieel, vertegen-
woordigend de Limb.
Katholieke Werkgevers-
vereniging, Maastricht.
- Drs. J. M. C. Ponten, Directeur van- en ver-
tegenwoordigend het
Provinciaal Opbouw-
gaan Limburg, Roer-
mond.
- Mgr. K. W. H. A. Roncken, Vertegenwoordigend de
aalmoezeniers van So-
ciale Werken in Lim-
burg, Heerlen.
- Mr. E. G. G. N. Rutten, Burgemeester van Tege-
len, vertegenwoordigend
de Vereniging van Ne-
derlandse Gemeenten,
afdeling Limburg.
- Drs. M. P. G. Spiertz Vertegenwoordigend het
Bisdom Roermond, Nij-
megen.
- Prof. Dr. Th. L. M.
Thurlings, Geassumeerd uit de we-
tenschappelijke kringen
Wageningen.
- J. M. Weijers, Vertegenwoordigend de
Nederlandse Katholieke
Mijnwerkersbond,
Heerlen.

J. A. A. H. Winckers,

Vertegenwoordigend de
R. K. Limburgse Mid-
denstandsbond, Maas-
tricht.

Dr. W. A. C. Zwanikken,

Vertegenwoordigend de
R. K. Sociale Akademie,
Sittard.

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Aannemings- en Wegenbouw Mij. "Limburg" N. V.,	Heerlen.
Abbenhuis Mr., C. W. E.,	Maastricht.
Adams, G., Aalmoezenier,	Heerlen.
Adriaens, F.,	Roermond.
Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf,	Heerlen.
Algemene Culturele Raad,	Maastricht.
Algemeen Mijnwerkersfonds,	Heerlen.
Algemene Nederl. Bedrijfsbond in de Mijnindustrie,	Heerlen.
Amsterdamsche Bank, N. V.,	Maastricht.
Andeno, N. V.,	Venlo.
Baeten Mr., A. M. L. H.,	Maastricht.
Banens, Drs. J. H. M.,	Maastricht.
Bank van Haffmans en Steegh,	Venlo.
Bartels, J. C., Bouw- en Betonbedrijf,	Maastricht.
Bartholomeus, M. H.,	Maastricht.
Bataafse Rubberindustrie Radium, N. V.,	Maastricht.
Bates Cepro Zakken Maatsch., N. V.,	Maastricht.
Beaujean-Voncken, Fa. Wed. H.,	Heerler- heide.
Beaumont-Ebbink, H. A. J.,	Heerlen.
Be-Ce Ateliers, N. V.,	Maastricht.
Bedrijf Openbare Werken,	Maastricht.
Berenschot, A.,	Maastricht.
Bibliotheek Groot Seminarie,	Roermond.
Bibliotheek Paters Franciscanen,	Maastricht.
Bierbrouwerij "De Leeuw",	Valken- burg.
Bierbrouwerij "De Ridder",	Maastricht.
Bierbrouwerij "Sint Servatius",	Maastricht.
Bisdom Roermond,	Roermond.
Bisschop Boele, Mr. E. H.,	Heerlen.
Bisschoppelijk College,	Sittard.
Bisschoppelijke Kweekschool,	Roermond.

Bisschoppelijke Kweekschool "Christus Magister",	Heerlen.
Bommel, W. J. G. van, pastoor,	Maastricht.
Bos, M. J. J.,	Sittard.
Bouwmaatschappij Gebrs. Janssen, N. V.,	Venray.
Bouwmaatschappij Melchior,	Maastricht.
Bouwmaatschappij "Ons Limburg",	Heerlen.
Brand's Bierbrouwerij "De Kroon", N. V.,	Wijlré.
Broeders, Eerw. van de Onbe- vlekte Ontvangenis,	Maastricht.
Brok, A. F. den,	Venray.
Bronzwaer, Mr. N. W. J. G.,	Maastricht.
Brorens, F. M. C.,	Geleen.
Brouwers, P. J. H., notaris,	Heerlen.
Brouwers, H. J. G.,	Maastricht.
Bruins, C., Zuid-Ooster Auto- busdiensten, N. V.,	Gennep.
Burgerlijk Armbestuur,	Maastricht.
Bijzondere Kweekschool,	Echt.
Can van, A. J. M. L.,	Tilburg.
Centrale Caritas,	Maastricht.
Chambille de Beaumont, P.,	Maastricht.
Chemische Fabriek L. v. d. Grinten, N. V.,	Venlo.
Chemische Fabriek, N. V. v/h Dr. A. Haagen,	Roermond.
Claessens, Th. J. A. H.,	Oirlo.
Clichéfabriek "Maastricht",	Maastricht.
Cluitmans, Drs. J. H.,	Swalmen.
Coebergh, Drs. P. M.,	Maastricht.
Coenen, L. W.,	Hoens- broek.
Colsen, J. H. M., architect B. N. A.,	Venray.
Congregatie H. Cath. van Siëna,	Reuver.
Coöperatie "Ons Dagelijks Brood",	Heerlen.
Coöperatie "Tegelen",	Tegelen.
Coöperatieve Roermondse Eier- mijn, G. A.,	Roermond.

Coöperatieve Zuivelvereniging "Zuid Limburg", G. A.,	Sittard.
Corten, Alb. F. J. A. M.,	Heerlen.
Cox, Drs. C. W. H.,	Tilburg.
Crouzen, Dr. A. M. F. B.,	Heerlen.
Crouzen & Zn.,	Maastricht.
Culturele Raad Limburg,	Maastricht.
Daenen, N.,	Maastricht.
Dagblad voor Noord-Limburg,	Venlo.
Dakpannen- en Kleiwarenindus- trie "De Valk",	Echt.
Dassen, Mr. Dr. J. M. H.,	Heer.
Dekkers, Dr. H. C. s. s. R.,	Wittem.
Delissen, Th. M. J.,	Sittard.
Delnoz, M. H. Constructie- Werkplaats, N. V.,	Maastricht.
Dewez, Dr. J. Th. M.,	Sittard.
Diederer, Drs. J. A. M.,	Naarden.
Directeur van het Telefoondistrict,	Maastricht.
Dittrich, Drs. M. J. A. R.,	Maastricht.
Doesborgh en Zn., Fa. W.,	Tegelen.
Dohmen, F. S.,	Heerlen.
Dom van de Bergh,	Maastricht.
Driessen, Th. W. J., pastoor,	Mook- Middelaar.
Eerste Nederlandse Cement Industrie, N. V.,	Maastricht.
Electro Industrie Krumm,	Heerlen.
Ensinck, J. H.,	Maastricht.
Enst, P. J. H.,	Kerkrade.
Economisch Technologisch Insti- tuut Limburg,	Maastricht.
Eijck, Drs. F. A.,	Maastricht.
Fanchamps, Dipl. Ing. J. J.,	Kerkrade.
Felix, Fr.,	Maastricht.
Fisette, N. en Zn.,	Maastricht.
Franck, J., Pastoor,	Greven- bricht.

Frantzen, J. W. H.,	Sittard.
Fréling, Ing. L.,	Heerlen.
Frusch, H. J. M.,	Kerkrade.
Gelissen, Prof. Dr. Ir. H. C. J. H.,	Maastricht.
Gelissen, Dr. M. G. H., pr.,	Tilburg.
Gemeentebestuur Ambij,	Ambij.
Gemeentebestuur Amstenrade,	Amsten- rade.
Gemeentebestuur Arcen en Velden,	Arcen en Velden.
Gemeentebestuur Baexem,	Baexem.
Gemeentebestuur Beegden,	Beegden.
Gemeentebestuur Beek,	Beek.
Gemeentebestuur Beesel,	Beesel.
Gemeentebestuur Belfeld,	Belfeld.
Gemeentebestuur Bemelen,	Bemelen.
Gemeentebestuur Berg en Terblijt,	Berg en Terblijt.
Gemeentebestuur Bergen,	Bergen.
Gemeentebestuur Born,	Born.
Gemeentebestuur Broekhuizen,	Broek- huizen.
Gemeentebestuur Brunssum,	Brunssum.
Gemeentebestuur Echt,	Echt.
Gemeentebestuur Eijsden,	Eijsden.
Gemeentebestuur Elsloo,	Elsloo.
Gemeentebestuur Eijgelshoven,	Eijgels- hoven.
Gemeentebestuur Geleen,	Geleen.
Gemeentebestuur Gennep,	Gennep.
Gemeentebestuur Grevenbicht,	Greven- bicht.
Gemeentebestuur Gronsveld,	Gronsveld.
Gemeentebestuur Grubbenvorst,	Grubben- vorst,
Gemeentebestuur Gulpen,	Gulpen.
Gemeentebestuur Haelen,	Haelen.
Gemeentebestuur Heel en Panheel,	Heel en Panheel.
Gemeentebestuur Heer,	Heer.

Gemeentebestuur Heerlen,	Heerlen.
Gemeentebestuur Helden,	Helden.
Gemeentebestuur Herten,	Herten.
Gemeentebestuur Heijthuisen,	Heijthuisen.
Gemeentebestuur Hoensbroek,	Hoensbroek.
Gemeentebestuur Horn,	Horn.
Gemeentebestuur Horst,	Horst.
Gemeentebestuur Hulsberg,	Hulsberg.
Gemeentebestuur Kerkrade,	Kerkrade.
Gemeentebestuur Kessel,	Kessel.
Gemeentebestuur Limbricht,	Limbricht.
Gemeentebestuur Linne,	Linne.
Gemeentebestuur Maasbracht,	Maasbracht.
Gemeentebestuur Maasbree,	Maasbree.
Gemeentebestuur Maastricht,	Maastricht.
Gemeentebestuur Meerlo,	Meerlo.
Gemeentebestuur Meerssen,	Meerssen.
Gemeentebestuur Meijel,	Meijel.
Gemeentebestuur Melick en Herkenbosch,	Melick en Herkenbosch.
Gemeentebestuur Merkelbeek,	Merkelbeek.
Gemeentebestuur Montfort,	Montfort.
Gemeentebestuur Mook-Middelaer,	Mook-Middelaer.
Gemeentebestuur Munstergeleen,	Munstergeleen.
Gemeentebestuur Nederweert,	Nederweert.
Gemeentebestuur Neer,	Neer.
Gemeentebestuur Nieuwenhagen,	Nieuwenhagen.
Gemeentebestuur Nuth,	Nuth.
Gemeentebestuur Ottersum,	Ottersum.
Gemeentebestuur Posterholt,	Posterholt.
Gemeentebestuur Roermond,	Roermond.

Gemeentebestuur Roggel,	Roggel.
Gemeentebestuur Schaesberg,	Schaesberg.
Gemeentebestuur Schinnen,	Schinnen.
Gemeentebestuur Schinveld,	Schinveld.
Gemeentebestuur Sevenum,	Sevenum.
Gemeentebestuur Simpelveld,	Simpelveld.
Gemeentebestuur Sint Odiliënberg,	Sint Odiliënberg.
Gemeentebestuur Sittard,	Sittard.
Gemeentebestuur Spaubeek,	Spaubeek.
Gemeentebestuur Stein,	Stein.
Gemeentebestuur Stramproy,	Stramproy.
Gemeentebestuur Susteren,	Susteren.
Gemeentebestuur Swalmen,	Swalmen.
Gemeentebestuur Tegelen,	Tegelen.
Gemeentebestuur Ubach over Worms,	Ubach over Worms.
Gemeentebestuur Urmond,	Urmond.
Gemeentebestuur Vaals,	Vaals.
Gemeentebestuur Valkenburg-Houthem,	Valkenburg-Houthem.
Gemeentebestuur Venlo,	Venlo.
Gemeentebestuur Venray,	Venray.
Gemeentebestuur Voerendaal,	Voerendaal.
Gemeentebestuur Wanssum,	Wanssum.
Gemeentebestuur Weert,	Weert.
Gemeentebestuur Wessem,	Wessem.
Gemeentebestuur Wittem,	Wittem.
Gemeentebestuur Wijlré,	Wijlré.
Gemmeke, Drs. Ch. E. A.,	Maastricht.
Gerrits, H. P., Aalmoezenier,	Sittard.
Gezamenlijke Steenkolenmijnen in Limburg,	Heerlen.
Gieskens, Drs. J. H. H.,	Sittard.
Glasmaatschappij, N. V.,	Heerlen.
Globe De, N. V.,	Tegelen.
Grand Bazar, N. V.,	Maastricht.
Grondmaatschappij "Tijdig"	Heerlen.
Groothoff, Dr. Ir., Ch. Th.,	Valkenburg.

Gulpener Bierbrouwerij,	Gulpen.
Haas, J. H.,	Heerlen.
Haas, L. W.,	Heer.
Habets, J., pastoor,	Eijgels- hoven.
Haesen, v. "Haco",	Maastricht.
Haffmans, Mr. F. M. A.,	Helden.
Hansen, Drs. J. H. W. M.,	Roermond.
Hardy, L. V. H.,	Heerlen.
Heggen, M. H. M.,	Hoensbroek- Treebeek.
Hendriks, W. Th. M.,	Venlo.
Henri van Veldeke College,	Maastricht.
Hermans, M. J. D. A.,	Sittard.
Heijboer, Drs. H. J.,	Heerlen.
Heijen, Drs. F. J.,	Kerkrade.
Hoefler, F. J., notaris,	Maastricht.
Hogere Technische School,	Heerlen.
Höppener, Mr. R. G. A.,	Roermond.
Hundscheid, Dipl. Ing. F. J.,	Heerlen.
Hustinx, Mr. F. P. J.,	Maastricht.
Huurman, Mr. M. G. J. Fr.,	Maastricht.
Huijbers Bierbrouwerij "De Kroon",	Horn.
Internationale Autobusonderneming,	Nieuwen- hagen.
Jacobs, J. H. M.,	Geleen.
Janssen, Mr. C. M. J. M.,	Heerlen.
Janssen, J. Th.,	Heerlen.
Janssen, J. H.,	Meerssen.
Jelinger, A. J.,	Maastricht.
Jenneskens, Mgr. M.,	Maastricht.
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken,	Maastricht.
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek,	Heerlen.
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg,	Roermond.

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg, Kamm, J. V. P., Kapé, N. V., Kath. Arbeidersbeweging Limburg, Kath. Limb. Middenstandsbond, Kath. Standsorganisatie v. d. Werk- nemende Middenstand, Kath. Vereniging van Mijnbeambten, Kath. Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Kets, Ir. J., Kleijnen, H. A. J., Kleuters, mej., M. H. K., Klerkx, Meubelindustrie, Kon. Industrie Mij. v/h Noury v. d. Lande, N. V., Kon. Ned. Papierfabriek, N. V., Kon. Papierfabriek van Gelder & Zn., N. V., Kon. Sphinx-Céramique, N. V., Kraayeveld, Drs. F. A., Kreisarchiv Kempen-Krefeld,	Venlo. Maastricht. Heerlen. Heerlen. Venlo. Heerlen. Heerlen. Venray. Horn. Roermond. Roermond. Maastricht. Roermond. Maastricht. Maastricht. Maastricht. Heerlen. Krefeld (Dld.)
Krens, Soc. Drs., P. J., Kreijn, M. H. M., notaris, Kristal-Unie, N. V., Kurstjens, Dakpannen- en Klei- warenfabr., N. V.,	Venlo. Brunssum. Maastricht. Tegelen.
Laumans, Gebrs., Lemmens, Hub. A., Leiter-Nijpels, Drukkerij en Uit- geverij, Liefdezusters Carolus Borromeus, Limburgs Dagblad, Limburgse Economische Raad, Limburgse Groene Kruis, Limburgse Kaarsenfabriek, Limburgse Kath. Werkgevers- vereniging,	Tegelen. Born. Maastricht. Maastricht. Heerlen. Hasselt (B). Sittard. Maastricht. 's Graven- hage.

Limburgse Land- en Tuinbouwbond,	Roermond.
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie,	Heerlen.
Limburgse Tramwegmaatschappij, N. V.,	Heerlen.
Linssen, Drs. C. A. A.,	Maastricht.
Linssen, Drs. G. C. P.,	Venlo.
Litjens, Dr. H., pr.,	Roermond.
Lousse, Prof. E.,	Blanden(B).
Lucassen, Ir. J. B. M.,	Geleen.
Lyceum "Immaculatae Conceptionis",	Venray.
Maas- en Roerbode,	Roermond.
Maasgrind- en Zandexploitatie "Juliana",	Urmond.
Maastrichtse Broodfabriek,	Maastricht.
Maastrichtse Spaarbank,	Maastricht.
Maastrichtse Spijker- en Draad- nagelfabriek, N. V.,	Maastricht.
Maastrichtse Verwarmings Industrie,	Maastricht.
Maastrichtse Zinkwit-Maatschap- pij,	Eijsden.
Maatman, mr. Fr. P. L.,	Geldrop.
Maatschappij tot Exploitatie van Bruinkolenvelden "Carisborg",	Heerlen.
Maatschappij v. d. Griendt's Land- exploitatie, N. V.,	Griendts- veen.
Mabi, N. V.,	Maastricht.
Machinefabriek en IJzergieterij P. Konings,	Swalmen.
Machinefabriek Tonnaer, N. V.,	Thorn.
Maenen, Dr. A. J. Fr.,	Maastricht.
Maenen, Jan,	Heerlen.
Maenen, Jos,	Heerlen.
Maison Louis, N. V.,	Maastricht.
Magazijn "Londen",	Maastricht.
Mantel J. P.,	Heerlen.
Marcel Muijres' Aannemingsbedr. N. V.,	Sittard.

Marres, P. J. Th.,	Maastricht.
Martens, Ir. A. H. W.,	Heerlen.
Maussen, W. H., N. V.,	Maastricht.
Meelfabriek "Weert", Gebrs. v. d. Venne,	Weert.
Melotte, Technisch Bureau,	Maastricht.
Mertens, C. G. A.,	Venlo- Blerick
Meijer, Ir. J. B. M. A.,	Maastricht.
Meij's Expeditie,	Maastricht.
M. Michaëla, O. S. U.,	Weert.
Ministerie Landbouw en Visserij.	's-Graven- hage.
Mosa, N. V., Porselein- en Tegelfabriek,	Maastricht.
Motké, L., Meubelindustrie.	Maastricht.
Mous, J.,	Heerlen.
Muisenbergh, Mr. C. W. F. H., v. d.,	Goirle.
Mulders, W. P. A.,	Heerlen.
Munster, Drs. A. I. C. van,	Maastricht.
Musch, H. van, C. M.,	Susteren.
Nadaud, Drs. R. M. H. C.,	Maastricht.
Nederlandse Credietbank, N. V.,	Maastricht.
Nederlandse Katholieke Mijner- kersbond,	Heerlen.
Nederlandse Patent- en Kristal- sodafabriek, N. V.,	Roermond.
Nelissen, J., S. M. S.,	Hoensbroek.
Nieuwhof, C.,	Hoensbroek.
Noordman, ir. H. G.,	Heerlen.
Notenboom, Drs. H.,	Venlo.
Notermans, F.,	Heerlen.
Notermans, Drs. Jef.,	Maastricht.
Onderwijsstichting "St. Bernardinus",	Heerlen.
Onland, Mr. J. C. A. N.,	Born.
"Ons Limburg", Bouwvereniging,	Heerlen.
Oppen, E. H. van,	Maastricht.
Ottenheijm, C.,	Maastricht.
Overste Paters Franciscanen,	Maastricht.

Overste Psychiatrische Inrichting,	Venray.
Palmen, Mr. P. M. M. C. ,	Heerlen;
Palmen, Cl. ,	Schinveld.
Pater Overste "Collegium Carolinus",	Valkenburg.
Paters Jezuiten,	Maastricht.
Paters Montfortanen,	Meerssen.
Paulussen, Mr. H. C. J. H. ,	Maastricht.
Paulussen, Mr. Ch. ,	Heerlen.
Paulussen, J. , notaris,	Maastricht.
Peeters, Drs. J. G. H. ,	Boxmeer.
Pelzer, Prof. L. H. , pr. ,	Roermond.
Pex, A. , O. F. M. ,	Maastricht.
Philips, J. H. ,	Valkenburg.
Pieters-Dortu, N. V. ,	Maastricht.
Polane, W. , O. E. S. A. ,	Venlo.
Pope's Draad- en Lampenfabriek, N. V. ,	Venlo.
Prot. Chr. Ver. v. Beambten in het Mijnbedrijf,	Heerlen.
Provinciaal Minderbroeders,	Weert.
Prov. Limb. Elektriciteits-Maatschappij,	Maastricht.
Putzeist, L. , Cinema Royal,	Maastricht.
Receveur, C. K. J. M. ,	Venlo.
Rector Klooster Redemptoristen,	Wittem.
Rector Minderbroeders Klooster,	Heerlen.
Regout, Ir. Petrus,	Maastricht.
R. K. Schoolvereniging "St. Anthonius",	Bleijerheide.
R. K. Vereniging "Het Limburgse Groene Kruis",	Sittard.
R. K. Openbare Leeszaal en Bibliotheek,	Heerlen.
R. K. Ziekenhuis "De Goddelijke Voorzienigheid",	Sittard.

Roomans, N. A. J. ,	Maastricht.
Roosen, W. H. , Dipl. Ing. ,	Maastricht.
Roosmalen's van, Transport en Handels Maatschappij,	Maastricht.
Roovers, Drs. J. H. ,	Maastricht.
Rosenmöller, R. B. ,	Eindhoven.
Rotterdamsche Bank, N. V. ,	Maastricht.
Rottier, Drs. A. C. J. ,	Heerlen.
Russel Tiglia Kleiwarenfabriek,	Tegelen.
Ruijs de Beerenbrouck, Jhr. Mr. , G. H. M. J. ,	Born.
Sampermans, Fa. ,	Maastricht.
Sampers, F. J. W. A. , Aalmoezenier,	Maastricht.
Sanders, Prof. H. ,	Roermond.
Savelkoul, J. , Aannemingsbedrijf,	Geleen.
Schlösser, Ir. , J. C. ,	Heerlen.
Schrammen, M. H. A. J. ,	Maastricht.
Schreuder, Firma,	Maastricht.
Schreinemaker, Mr. L. R. ,	Maastricht.
Schreurs, Drs. J. J. G. ,	Valken- burg.
Schrijnemakers, J. ,	Nijmegen.
Schure, Drs. H. H. ,	Maastricht.
Schwartz, G. H. A. , de,	Nijmegen.
Seelen, Th. L. A. M. ,	Venlo.
Simons, H. G. ,	Maastricht.
Simons, Ir. J. P. J. ,	Swalmen.
Sint Bernarduscollege,	Heerlen.
Sint Ignatiuscollege,	Amsterdam.
Slangen, L. J. ,	Schaesberg.
Sleebe, J. C. ,	Maastricht.
Sliepen, W. L. A. G. ,	Geleen,
Snel, H. ,	Maastricht.
Snoep, J. A. M. ,	Eijsden.
Sociale Raad,	Maastricht.
Sociale Raad,	Venlo.
Speetjens, Mr. Dr. Th. ,	Venlo.
Spitz, E. J. C. ,	Maastricht.
Staalwerken "De Maas", N. V. ,	Maastricht.
Stadsarchief en -Bibliotheek,	Maastricht.

Steegmans, H., Pastoor-Deken,
Stichting Bijzondere Sociale Zorg,
Ned. Econ. Hogeschool,
Stokvis, R. S. en ZN., N. V.,
Storms, J. H. H.,
Swinkels, Ir. A.,	Meerssen.
Maastricht.
Rotterdam.
Maastricht.
Roermond.
Maastricht.
Technisch Bureau Vromen, N. V.,
Teeuwen, Paul, N. V.,
Ten Doeschate, H.,
Terhaer, Drs. H. G.
Thurlings, Prof. Dr. Th. L. M.,	Brunssum.
Tegelen.
Vught.
Groningen.
Wagenin-
gen.
Heerlen.
Maastricht.
Tomlow, G. G. P. M., notaris,
Twentsche Bank, N. V.,	
Vaessen, L.,
Van der Sluis, J.,
Van Hall, J. H. M., notaris,
Van Oppen, Mr. M. A. W.,
Van Wessem, Mr. J. J., notaris,
Verbeet, Drs. G. J. B.,
Vencken, F. J. W.,
Vissers' Wegenbouw- en Aan-
nemingsbedrijf, N. V.,
Volkshogeschool, Kasteel Chaloen,	Bocholz.
Maastricht.
Eijsden.
Maastricht.
Sittard.
Maastricht.
Roermond.
Vroom en Dreesmann, N. V.,
Vroom en Dreesmann, N. V.,	Drunen.
Valken-
burg.
Heerlen.
Maastricht.
Wagemans, J. M. J.,
Wagemans en van Tuinen, N. V.,
Waltmans, Dr. H.,	Roggel.
Maastricht.
Valken-
burg.
Wennekens, T. H. A., notaris,
Westlandsche Hypotheekbank, N. V.,
Wetzels, Mr. Nic. J.,
Wiel, Mr. M. H. J. van de,
Wilma, Aannemings Maatschap-
pij, N. V.,
Wijers, Drs. J. J. M., | Thorn.
Maastricht.
Kerkrade.
Heerlen.

Weert.
Brunssum. |

Witlox, Drs. A. P.,	Maastricht.
Woe-Pen,	Maastricht.
Wolf & Hertzdahl, N. V.,	Maastricht.
Zeepfabriek Hustinx, N. V.,	Maastricht.
Zuid-Limburgse Waterleiding Mij.,	Maastricht.
Zuster Aquino, O. S. U., Ser-	
viam Lyceum,	Sittard.
Zuster M. Dorothée, O. S. U.,	
Gymnasium "St. Angela",	Venray.
Zusters Ursulinen,	Sittard.
Zusters Ursulinen,	Maastricht.
Zwanikken, Dr. W. A. C.,	Sittard.